

Quintus van Smyrna, de val van Troje

(*Posthomerica*), Boek I

Vertaald in Nederlandse hexameters

I nleiding

Quintus, de schrijver van de *Posthomerica*, leefde waarschijnlijk aan het eind van de 3de of het begin van de 4de eeuw n.Chr. Hij wordt in de scholia op Homerus en door enkele Byzantijnse schrijvers geciteerd als *Kóintos* of *Kóintos ho poiêtês* en door één van hen (Tzetses) als afkomstig uit Smyrna aangeduid. Deze afkomst kan worden afgeleid uit een passage in Boek 12 (r. 306–313). De beschrijvingen van Klein-Azië (in het bijzonder Karië en Lycië) zijn uitvoeriger en maken een meer levensechte indruk dan die van Griekenland en de eilanden. Weliswaar kunnen de beschrijvingen van Klein-Azië zijn ontleend aan een (lokale?) geografische bron, maar het verschil in belangstelling wijst toch op een herkomst uit dat gebied. Verder is over hem niets bekend.

96

In zijn uit veertien boeken bestaande werk, dat in een scholion op de *Ilias* wordt aangeduid als *Ta meth'Homêron* ('Het vervolg op Homerus'), wilde hij de lacune tussen de *Ilias* en de *Odyssee* opvullen: hij beschrijft het verloop van de Trojaanse oorlog vanaf de dood van Hector tot en met de verwoesting van Troje en het vertrek van de Grieken naar huis. Daarmee beoogde Quintus aan zijn in mythologie geïnteresseerde lezers, in de vorm en de stijl van het epos, maar verdeeld in op zichzelf staande episodes, de stof van de inmiddels praktisch verloren gegane (uit de 7de en de 6de eeuw v.Chr. stammende) epische cyclus te bieden.¹

Vele bekende episodes passeren de revue, zoals de deelname van Penthesileia en Memnon aan de strijd, de dood van Achilles en de aankomst van zijn zoon Neoptolemos, Ajax' waanzin, het ophalen van Philoktetes op Lemnos, de dood van Paris, het houten paard, Laokoön, de verwoesting van Troje en het offer van Polyxeina. Bij de behandeling van zijn stof legt Quintus onafhankelijkheid aan de dag: zijn versie van de gebeurtenissen wijkt regelmatig af van het voorbeeld in de epische cyclus. Opmerkelijk is dat Quintus zich evenmin gebonden acht aan hetgeen in de *Odyssee* over de voorvallen na de dood van Hector wordt verteld.

Over de door Quintus gebruikte bronnen verschillen de geleerden van mening. Het is aannemelijk dat hij niet de oorspronkelijke werken van de epische cyclus (zoals de *Aithiopsis*, de *Kleine Ilias* en de *Ilioupersis*) heeft gebruikt, maar een mythografisch handboek in de trant van de eerste boeken van Diodorus Siculus of van de *Bibliotheca* van Apollodorus. Waarschijnlijk heeft hij ook gebruik gemaakt van verloren gegane

Hellenistische poëzie, die aan onderwerpen van de epische cyclus was gewijd. Ook van andere Griekse poëzie, zowel klassieke (tragedies van Sophocles en Euripides) als hellenistische (Apollonius van Rhodos), zijn sporen aan te wijzen. Of Quintus Latijnse schrijvers heeft geraadpleegd (in het bijzonder de *Metamorfosen*, de *Aeneis* en een tragedie van Seneca komen in aanmerking) is betwist. Misschien gaan de onmiskenbaar aanwezige parallellen terug op hellenistische voorbeelden.²

De wijze waarop Quintus dit gevarieerde bronnenmateriaal tot een eenheid heeft gesmeed en met eigen vondsten heeft verrijkt, dwingt bewondering af. Wij hebben met een erudiete en kundige dichter te doen. Voor de Byzantijnse geleerden diende zijn werk dan ook als vervanger van de epische cyclus en het boek is in verschillende manuscripten uit de Renaissance overgeleverd tussen de teksten van de *Ilias* en de *Odyssee*. Het vroegst bekende (later weer verloren gegane) handschrift is omstreeks 1453 door kardinaal Bessarion in een klooster bij Otranto ontdekt. De eerste gedrukte uitgave dateert uit 1505 (Aldus Manutius, Venetië), de meest recente is die van Vian (zie bibliografie).

De *Posthomeric*a zijn geschreven in hexameters die hoofdzakelijk het taaleigen van Homerus volgen. Omstreeks tachtig procent van de woordenschat is aan Homerus ontleend, maar zeldzame of in onbruik geraakte uitdrukkingen en vormen worden vermeden. Ook heeft Quintus veel stijlkenmerken van Homerus overgenomen, zoals het gebruik van epitheta, formulaire uitdrukkingen en een veelheid van vaak interessante vergelijkingen. In de metriek volgt hij Homerus eveneens, zij het dat bij hem reeds de voorkeur voor de zuiver dactylische versregel is te bespeuren, die bij de latere schrijvers (met name Nonnos van Panopolis) zozeer gaat overheersen.

De inhoud van het werk staat, niet verrassend, bij Homerus ten achter. Vooral in de strijdscènes komen herhalingen voor, de verteltrant is vaak wat vlak en het schort aan de Homerus zo zeer kenmerkende psychologische karaktertekening. Maar er zijn uitzonderingen, waarvan in het bijzonder het eerste boek (de lotgevallen van Penthesileia) en het tiende boek (de dood van Paris en Oenone) kunnen worden genoemd. Deze beide levendig geschreven episodes zijn waarschijnlijk gebaseerd op Hellenistische voorbeelden.

Het hier vertaalde eerste boek, dat zonder enige inleiding op het einde van de *Ilias* aansluit, is gewijd aan Penthesileia, de Amazonenkoningin, die de – na de dood van Hector door angst overmande – Trojanen te hulp komt en haar droevige einde vindt in een tweegevecht met Achilles. Deze wordt zich pas op dat moment bewust van haar schoonheid, hetgeen een smartelijk verdriet bij hem oproept. Als Thersites, de uit Boek 2 van de *Ilias* bekende oproerkraaier, daarmee de draak steekt, wordt hij door een razende Achilles doodgeslagen. Van de goden wordt Ares, Penthesileia's vader, ten tonele gevoerd; zijn verdriet om de dood van zijn dochter brengt hem bijna

in conflict met Zeus. Het boek, dat zich in de tijdspanne van ruim een etmaal afspeelt, wordt besloten met de begrafenis van Penthesileia en de gevallen Griekse helden.

Fraai zijn de beschrijvingen van Penthesileia's schoonheid en van de fierheid waarmee zij vecht. Roerend wordt de twijfel beschreven waardoor zij vlak voor haar dood wordt overvallen. Het boek bevat ook enkele treffende monologen, zoals de klacht van Andromache over Hector en het gebed van Priamos tot Zeus. Interessant zijn de redevoeringen over de mogelijke deelname aan de strijd door de Trojaanse vrouwen; na de oproep daartoe van Hippodameia, wordt deze riskante deelname onmiddellijk afgeblazen door de priesteres Theano.

Quintus van Smyrna is niet eerder in het Nederlands vertaald. Na de mooie Homerus-vertaling van mr. H.J. de Roy van Zuydewijn, die de hexameter voor het Nederlands heeft terugveroverd, lag het voor de hand een vertaling in hexameters te beproeven.³

In de vertaling zijn tussenkopjes toegevoegd. Het eerste boek bevat drie lacunes van telkens ongeveer een regel, die in de vertaling met puntjes zijn aangegeven.

98

Sarcofaag: Achilles en Penthesileia. Vaticaanse Musea, Museo Pio-Clementino, marmer, ca. 240 n.Chr.

Quintus van Smyrna, *Posthomerica*, boek 1

(vertaling A.S. HARTKAMP)

De angst van de Trojanen na de dood van Hector

Toen dan de zoon van Peleus de godlijke Hector gedood had
en zijn lijk was verbrand, zijn beenderen waren begraven,
bleven de mannen van Troje verschanst in Priamos' vesting,
hevig bevreesd voor 't geweld van Aiakos' machtige kleinzoon.
Zoals koeien, uit angst in hun stal overvallen te worden
door een verscheurende leeuw, naar het dichte kreupelhout vluchten,
waar ze tezamengedrongen in vreeslijke doodsnoed verblijven;
zo groot was hun angst voor Achilles, vermetelee krijgsheld,
die in de razende strijd aan de oevers van de Skamander,
onder het Ida-gebergte, zovelen van 't leven beroofd had. 10
Hoevelen vonden, vluchtend, hun doodslot onder de muren!
Hoe was het Hector vergaan: zijn lijk rond Troje getrokken!
Hoevelen slachtte hij af sinds hij deze verzengende oorlog
over de woelige zee naar het volk van Troje gebracht had!
Met die beelden voor ogen bleven zij binnen de vesting;
Pijn en verdriet hingen dreigend met duistere vleugels rondom hen,
alsof Troje reeds nu in vuur en geschreeuw aan zijn eind kwam.

De komst van Penthesileia

Dan arriveert uit het brede stroomgebied van de Thermódon
Penthesileia, gesierd met een welhaast godlijke schoonheid. 20
Niet slechts is zij gebrand op de oorlog die smart brengt aan mensen,
maar bovenal op de vlucht voor de lage en eerloze laster
waarmee men haar in haar eigen volk belaagt en beledigt,
over haar zuster, Hippólyte, bron van steeds grotere droefheid:
want zij heeft haar gedood met de machtige werpspeer waarmee zij
– ongeval buiten haar wil – een hert beoogde te treffen.
Dit was de reden waarom zij naar 't roemrijk Troje gegaan was.
Ook had zij in haar strijdbare hart nog een ander verlangen:
reiniging van de smet waarmee de moord haar belast had
en door het brengen van offers d' Erinyen gunstig te stemmen,
die haar sedert de dood van haar zuster – zij het onzichtbaar – 30
hadden gevolgd; zij blijven altijd op het spoor van de misdaad,
zodat geen booswicht ontsnapt aan de woede van deze godinnen.
Zij werd gevolgd door twaalf al even edele vrouwen,

allen al even begerig naar 't moordend gewoel van de oorlog.
Maar hoe groot ook hun roem, het waren slechts haar dienaressen;
Allen stonden zij ver bij Penthesileia ten achter.

Zoals wanneer het brede azuur zich bij 't scheuren van 't grauwe
wolkendek opent – de woedende winden verliezen hun kracht en
sluimeren in – en de godlijke maan aan het uitspansel opdoemt,
waar zij in stralende glans de sterren gemakkelijk de baas is;
zo viel zij dadelijk op tussen al haar vlugge vriendinnen.

40

Bij haar waren Klonië, Derinoë en Polemoussa,
Euandre en Antandre alsmede de mooie Bremoussa,
voorts Hippóthoë en Armóthoë, donker van ogen,
Alkibië, Antíbrote alsook Derimacheia
en nog Thermodossa, wier lans haar reden tot trots geeft;
dat was de groep rondom de krijgslustige Penthesileia.

100

Zoals de Dageraad neerdaalt vanaf de grootse Olympos,
trots in haar hart op haar glanzende paarden, omringd door de Horen,
die haar stralende schoonheid bij lange niet evenaren,
ondanks hun prachtige haar en smetteloze verschijning;
zo trok Penthesileia, een schoonheid zonder gelijke,
op naar de vesting van Troje, omringd door een kring Amazonen.

50

Toen de Trojanen de dochter van machtige Ares ontwaardden
– sterke scheenplaten dragend, op zalige goden gelijkend –
dromden zij om haar heen. Ze verbaasden zich over de schoonheid
van haar gelaat, dat even betoverend was als vervaarlijk;
over haar lieflijke lach en bekoorlijke ogen die onder
donkere brauwen leken op stralen van glinsterend zonlicht;
over de kuise blos op haar wangen, waarover een glans lag
van een hemelse gratie vermengd met oorlogsbelustheid.

60

De ontvangst van Penthesileia door de Trojanen

Groot was de vreugde bij 't volk dat eerst onder zorgen gebukt ging.
Zoals wanneer het landvolk vanaf de kam van 't gebergte
ziet hoe de regenboog klimt uit de brede banen van 't zeevlak;
dringend verlangt men naar godlijke regen, want akkers en weiden
zijn reeds bijna verdord, zó lang liet het water verstek gaan;
eindelijk donkert de hemel en wie goed toeziet verheugt zich
over dit gunstige teken dat wind en regen nabij zijn,
zodat de zorg om de velden ten langen leste kan wijken,

– zo verheugd zijn de zonen van Troje om Penthesileia, 70
deze krijgslustige vrouw, in hun stad te kunnen begroeten.
Want zo gaat het altijd: als de hoop in de harten der mensen
terugkeert, behoort het verdriet om de tegenspoed tot het verleden.
Koning Priamos voelde na al zijn klagen en wenen
in zijn sombere hart een sprankje vreugde ontgloeien.
Zoals wanneer een mens, die zijn blindheid niet kan verdragen
‘t voornemen opvat te sterven als ‘t heilig licht hem ontzegd blijft,
maar dan opeens door het werk van een kundig arts of een godheid
merkt dat de nevel verdwijnt en hij weer de dageraad zien kan;
slechter helaas dan voorheen, maar toch zó dat hij na die ellende 80
weer wat vertroosting beleeft, ook al voelt hij de ziekte nog prikken
achter zijn ogen, – zo verging het Laómedons zoon, toen
hij de bezoeker aanschouwde, de kranige Penthesileia:
‘t schonk hem enige troost, al bleef zijn leed overmatig
om zijn gesneuvelde zoons. Hij voerde de heerseres mede
naar zijn paleis en onthaalde haar daar als een dochter die twintig
jaren op reis is geweest; hij liet haar een feestmaal serveren,
rijkelijk van lekkernijen voorzien, zoals machtige vorsten
aanrichten na het verslaan van een vijand, met roem overladen
en overmand door gevoelens van trots om de klinkende zege. 90
Dadelijk gaf hij haar al prachtige, rijke geschenken;
méér nog beloofde hij haar, indien zij de stad zou ontzetten.
Daarop zegde zij toe wat niemand meer durfde te hopen:
doden zou ze Achilles, ‘t ontzaglijk leger der Grieken
uitroeien en de gehele vloot in vlammen verzengen.
Dwaas die ze was, omdat ze volstrekt niets wist van Achilles’
machtige, eshouten lans in de mannenverdelgende oorlog.
Toen Andromache, Hectors weduw’, Eëtions dochter,
haar aldus hoorde spreken, bedacht zij dit bij zichzelf:
‘Ach ongelukkige vrouw, waarom die hoogmoedige woorden? 100
Zwak ben je, veel te zwak om je krachten te meten met Peleus’
zoon, die jou zonder genade een zekere dood zal bezorgen.
Buiten zinnen lijk je te zijn, rampzalige. Naast je
staan al de Dood en het Noodlot, die ‘t eind van je leven beduiden.
Hector was veel sterker dan jij in de strijd met de lanspunt;
desondanks werd ook hij overmand tot ontzetting van Troje,
waar ze hem allen, de hele stad, als een godheid vereerden.

Hij was mijn roem, hij was ook de roem van zijn edele ouders
tijdens zijn leven. Ach, had men mij in de aarde begraven,
voordat hém door een lans in zijn hals de adem ontroofd werd! 110

Maar 't was mijn lot in onzegbaar verdriet met mijn ogen te aanschouwen
hoe de barbaarse Achilles, die mij mijn man heeft ontnomen,
door zijn snelvoetige paarden het lijk rond Troje liet slepen;
mij zal zolang als ik leef een vreeslijk verdriet vergezellen.'
Zo sprak Eëtions dochter, de vrouw met de prachtige enkels,
toen ze haar man gedacht; want een vrouw die bezonnen en trouw is,
wordt bij de dood van haar man door een groot verdriet overvallen.

Toen voltooide de zon met spoed zijn daaglijkse kringloop
en zonk weg in Okeanos' diepten; de dag liep ten einde.
Nadat de gasten zich hadden gelaafd aan het heerlijke feestmaal, 120
maakten de dienaressen in Priamos' ruime vertrekken
snel een zacht bed op voor de dappere Penthesileia.

102

Daarop strekt zij zich uit; de slaap viel over haar neder,
zachtjes haar ogen bedekkend. Op last van Pallas Athene
daalt uit de bovenste luchtlaag een leugenachtige Droom neer,
om haar verlangen naar oorlog en felle gevechten te wekken
en zo over zichzelf én Troje een ramp af te roepen.
Dit was 't op oorlog gerichte doel van Tritogeneia.

Vlak voor haar bed gaat de lelijke Droom, op haar vader gelijkend,
staan en moedigt haar aan om dapper haar krachten te meten 130
met de snelle Achilles. Die boodschap vervult haar met blijdschap
en ze verwacht nog diezelfde dag in de bloedige strijd een
grootse en indrukwekkende heldendaad te verrichten.

Dwaas die ze was! Wie gelooft nu zo'n Droom, in de avond gezonden,
zo'n ellendige Droom, die de mensen, die toch al zo lijden,
in hun bed overvalt met louter kwade verzinsels?
Ernstig werd zij misleid door de raad ten strijde te trekken!

Penthesileia trekt met de Trojanen ten strijde; de bede van Priamos

Als in de vroegte op enkels van roze de Dageraad oprijst,
springt ook Penthesileia, vervuld van blakende geestdrift
op van haar bed en legt om haar schouders de kunstig bewerkte 140
wapenrusting die haar door Ares zelf is geschonken.

Om haar benen, glanzend als zilver, gespt ze de gouden
scheenplaten, die voor haar nauwkeurig op maat zijn vervaardigd.

Daarop trekt ze haar kleurige harnas aan, en om haar schouders
hangt zij trots haar machtige zwaard, in een schede geborgen
die rondom heel mooi met ivoor en zilver bewerkt is.
Ook haar onaards mooie schild hangt ze om, dat in welvende ronding
lijkt op de wassende maan, die zich boven Okeanos' diepe
stromen verheft, halfvol, met haar hoorns naar elkaar toegebogen, –
zó onuitspreeklijk schittert dat schild; en een helm die versierd is 150
met een goudkleurige helmbos bekroont haar geduchte verschijning.
Zo dan omgordde zij zich met de kunstig vervaardigde rusting.
Sprekend geleet zij de felle bliksem die Zeus naar de aarde
slingert, in godlijke krachtontplooiing, van de Olympos,
voorbode van de dreunende slagen van naderend onweer
en van het niet aflatend gebulder van gierende stormen.
Zonder te talmen repte zij zich door de grote paleishal.
In de hand die de riem van haar schild hield, nam ze twee pijlen
en in de rechterhand haar dubbele bijl, geducht wapen 160
voor de mannenverslindende strijd, haar geschonken door Eris.
Daarover jubelend snelde ze weg uit de vesting en spoorde
alle Trojanen aan om haar naar de oorlog te volgen,
die de mannen met roem overlaadt; en zij lieten zich dapper
leiden, hoewel zij kort voordien zich niet wilden begeven
in het gevecht met Achilles, die velen placht te verdelgen.
Mateloos is haar trots, want ze rijdt op het prachtige renpaard
dat ze als gastgeschenk kreeg van Oreithyia, Boreas' gade,
toen ze bij hen in Thracië was, een dier zó hard lopend
dat het in vliegende snelheid niet onderdoet voor de Harpijen.
Daarop gezeten verliet ze de stad met haar hoge gebouwen, 170
edele Penthesileia; de ellendige Schikgodinnen
dreven haar naar haar eerste gevecht – en tevens haar laatste.
Door de Trojanen werd zij omstuwd, in groten getale,
die het dappere meisje volgden naar 't gruwelijk slagveld
waarvandaan geen terugkeer zou zijn. Zij leken op schapen,
volgend achter een ram die aan 't hoofd van de kudde vooruitsnelt,
afgericht door een verstandige herder; zó volgden, krijgslustig,
sterke Trojanen en fiere Amazonen hun Penthesileia,
die – zoals Pallas Athene de strijd aanbond met de Giganten,
of zoals Eris temidden der linies het leger tot dreunend 180
krijgsgewoel aanzet – omringd door haar troepen vurig tekeer ging.

Toen hief Priamos, edele zoon van de rijke Laómedon,
beide handen, verkramppt in verdriet, omhoog naar de hemel,
wendde zich naar de tempel, fraai op de Ida gelegen,
van de Kronide, Zeus, die waakt over Troje, en smeekte
‘Vader, vervul mijn bede en laat het leger der Grieken
heden ten onder gaan door de handen van Ares’ verheven
dochter, en laat haar veilig de weg naar mijn huis terug vinden;
red haar uit eerbied voor Ares, uw machtige zoon, én uit liefde
jegens haar zelf – is zij niet het evenbeeld van de godinnen
die in de hemel wonen? en stamt zij niet af van uw nakroost? 190
Toon erbarmen met mij, die zoveel heb moeten verduren
door het verlies van mijn zoons, geroofd door de Schikgodinnen
– via de handen der Grieken – uit ‘t heetst van de bloedige oorlog.
Nóg zijn er enk’len van Dardanos’ edele stamhuis in leven;
nóg staat de stad overeind. Wees ons nu genadig en gun ons
enige tijd na de moordende strijd om op adem te komen.’
104 Dit was Priamos’ vurig gebed. Maar links van hem zag hij
pijlsnel een adelaar vliegen met luide, doordringende kreten
en met een stervende duif in zijn scherpe klauwen gevangen; 200
angst overweldigde Priamos’ geest, omdat hij besepte
dat hij Penthesileia niet levend terug zou zien keren
uit het gevecht. Toen later die dag zijn vrees werd bewaarheid
door de Godinnen van ‘t Lot, brak zijn hart en weende hij bitter.

[Einde eerste aflevering]

*Deel 2, de vertaling van r. 205–477, volgt in *Hermeneus* 72, 4; deel 3, de vertaling van r. 477–830, in *Hermeneus* 72, 5.

Korte bibliografie

Gebruikte tekstuutgave:

FRANCIS VIAN, *Quintus de Smyrne, La suite d’Homère*, 3 dln. (Parijs 1963–1969).

Vertalingen:

A.S. WAY, *Quintus Smyrnaeus, The Fall of Troy* (Harvard/Heinemann 1913, repr. 1984);

VIAN, a.w.; FREDERICK M. COMBELLACK, *The war at Troy. What Homer did not tell* (Oklahoma Press 1968; repr. Barnes & Noble Books, New York 1996).

Literatuur:

F. VIAN, *Histoire de la tradition manuscrite de Quintus de Smyrne* (Parijs 1959).

- F. VIAN, *Recherches sur les Posthomérica de Quintus de Smyrne* (Parijs 1959).
PH. KAKRIDIS, *Koïntos Smurnaios* (Athene 1962).
R. KEYDELL, in Pauly-Wissowa, *Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 47er Halbband (1963), s.v. Quintus von Smyrna.
VIAN, a.w. deel I, p. I–IV.
MALCOLM CAMPBELL, *A commentary on Quintus Smyrnaeus Posthomérica XII* (Leiden 1981).
Zie voorts – ook voor edities en oudere vertalingen – de uitvoerige bibliografie in VIAN, *Recherches*, p. 7–15.
Verdere hulpmiddelen:
GIUSEPPE POMPELLA, *Index in Quintum Smyrnaeum* (Olms 1981).
FRANCIS VIAN EN ELIE BATTEGAY, *Lexique de Quintus de Smyrne* (Parijs 1984).

Noten

- ¹ Zie F. VIAN, *Recherches*, p. 109: ‘Dans toute la force du terme, il a voulu composer une vulgate du Cycle troyen pour l’honnête homme de son temps.’
² Zie bijvoorbeeld wat de stof van Boek I (Penthesileia) betreft Vergilius, *Aeneis* I, r. 490 e.v.; VII, 803 e.v.; XI, 498 e.v., 648 e.v., 891 e.v. (Camilla).
³ Ik ben De Roy van Zuydewijn erkentelijk voor de inspirerende mondelinge en schriftelijke gedachteswisseling over algemene aspecten van het vertalen in hexameters en voor zijn opmerkingen bij een deel van de tekst. Ook heb ik kunnen profiteren van voorstellen tot wijziging, afkomstig van een redactiecommissie van *Hermeneus* onder leiding van dr. W. Kassies, en van opmerkingen van mr. L. Hardenberg.

Tussen hoop en vrees

Tacitus over de Germanen

Toen Publius Cornelius Tacitus (ca. 55–117) in de jaren negentig van de 1ste eeuw het plan opvatte om Germanië te beschrijven, was dit allang geen onbekend gebied meer. Al meer dan een eeuw onderhielden de Romeinen intensieve contacten met verschillende stammen aan de andere zijde van Donau en Rijn. Tot een volledige Romeinse verovering van het gebied was het nooit gekomen. Verschillende machthebbers hadden daartoe wel pogingen ondernomen, zoals Julius Caesar en de keizers Augustus en Domitianus, maar men was telkens gestuit op fel verzet en geduchte tegenstand. Dieptepunt in de militaire campagnes was wel de nederlaag van de Romeinse generaal Varus, die in het jaar 9 vernietigend werd verslagen in het Teutoburgerwoud. In de praktijk bleef men uiteindelijk Donau en Rijn als grens hanteren tussen Romeins gebied en ‘vrij’ Germanië.

106

Vanzelfsprekend waren er toch allerlei contacten met het Germaanse gebied, vooral met Germaanse stammen in de buurt van de grens. Het was een wederzijds politiek belang om min of meer stabiele betrekkingen te hebben. Bepaalde stammen, zoals de Bataven en de Friezen, leverden zelfs troepen voor de Romeinse legers. Verder was er een levendig handelsverkeer, waardoor sommige stammen ook kennis maakten met de geneugten van wijn en specerijen of de luxe van Romeins glas- en aardewerk. Romeinse kooplui waren op hun beurt weer zeer geïnteresseerd in noordelijke bijzonderheden als barnsteen, dat vanaf de Oostzee naar Romeins gebied werd aangevoerd en uiteindelijk in de huizen van de rijken in Italië kwam te prijken.

Doordat de Romeinen al zo lang omgingen met Germanen, waren de laatsten in Tacitus' tijd zeker geen vreemden meer. Er was zelfs enige literatuur over de Germanen, zoals een (helaas niet bewaard gebleven) monografie van de grote schrijver Plinius de Oudere over *Oorlogen in Germanië*. Ook zullen er literaire en niet-literaire verslagen van reizigers en handelaars bestaan hebben.

Etnografie

Het beschrijven van verre landen en buitenlandse volkeren was iets wat Romeinse schrijvers graag deden. Bij historiografen als Sallustius en Caesar vinden we lange uitweidingen over Galliërs en Germanen, Britten en Noord-Afrikaanse volkeren, en zelfs bij dichters zoals Lucanus vinden we dergelijke beschrijvingen. Een Romeinse nieuwigheid was deze etnografische belangstelling trouwens allerminst. Ze ging terug op eeuwenoude tradities in de Griekse literatuur. Al in het geschiedwerk van Herodotus (ca. 485–425 v.Chr.) blijkt de belangstelling voor vreemde volkeren overduidelijk en ook Herodotus was niet de eerste.

De Griekse etnografische traditie was zo omvangrijk dat we een onderscheid kunnen maken tussen verschillende typen beschrijvingen: er waren verslagen van ontdekkingsreizigers die een heel gebied doortrokken of de wereld rondvoeren, zoals Pytheas uit Marseille dat deed in Noord-Europa in de 4de eeuw v.Chr., of de Carthager Hanno, die in de 5de eeuw v.Chr. westelijk om Afrika heenvoer. Anderen schreven monografieën, waarin steeds een volk centraal stond. Vooral door de veroveringstochten van Alexander de Grote (4de eeuw v.Chr.) in het oosten nam dit genre van etnografische beschrijving een hoge vlucht. Een bewaard gebleven, nogal laat specimen is een boekje over India door Arrianus (2de eeuw n.Chr.), dat teruggaat op eerdere bronnen uit de omgeving van Alexander zelf.

Tacitus' geschrift over de Germanen, zo uniek als het voor ons nu ook is, kan dus zeker niet gelden als een opzienbarende onderneming. De hele context roept de vraag op waarom hij het heeft geschreven. Wat bezielde de historicus? En vanwaar de speciale aandacht voor Germanië? Welke accenten legt Tacitus?

Land en volk

Een duidelijk doel is niet meteen te herkennen. Anders dan in veel andere antieke werken staat er aan het begin geen enkele expliciete aanwijzing van de schrijver zelf. Terwijl Tacitus zijn eerste werk *Agricola* opent met een omstandige verdediging van zijn stofkeuze en aanpak, ontbreken zulke programmatische passages in de *Germania*. Tacitus begint eenvoudigweg alsof het vanzelfsprekend is waarom hij schrijft.

Germanië als geheel is gescheiden van Gallië, Raetië en Pannonië door de Rijn en de Donau, en van Sarmatië en Dacië door wederzijdse afschrikking of door bergen. De rest, inclusief brede landtongen en onafzienbaar grote eilanden, is omgeven door de Oceaan. Sommige stammen en koningen zijn nog maar pas ontdekt, toen zij door oorlog in ons blikveld kwamen. (1)

Afgezien van de moeilijk te missen verwijzing naar het begin van Caesars *Oorlog in Gallië* ('Gallië als geheel bestaat uit drie delen...') is aan deze passage niet af te lezen waarom het de schrijver te doen is. Men heeft hierdoor soms wel gedacht dat de *Germania* een soort materiaalverzameling was voor Tacitus' latere grote werken *Historiën* en *Annalen*. Maar de tekst van het werkje vertoont inhoudelijke afwijkingen van wat er in die latere boeken wordt verteld en is ook te lang en te duidelijk gestructureerd om voor een werk-dossier te kunnen doorgaan.

De eerste helft van de *Germania* (de paragrafen 1–27) vormt een monografie van het Germaanse volk in het algemeen, met korte typeringen van land en klimaat, organisatie, sociale structuur en godsdienst, en allerlei interessante observaties over het persoonlijk en dagelijks leven van de Germanen. Zonder twijfel is de Romeinse auteur gefascineerd geweest door de blonde barbaren, getuige bijvoorbeeld zijn bondige typering van hun fysieke kenmerken.

Zelf sluit ik mij aan bij de opvatting dat de Germanen niet door huwelijken vermengd zijn geraakt met andere volkeren maar een geheel eigen volk vormen, zuiver en nergens mee vergelijkbaar. Vandaar ook dat hun lichamelijke kenmerken, voor zover men dat van zo'n groot volk kan zeggen, identiek zijn: woeste blauwe ogen, roodblond haar, een groot postuur. Hun kracht zit alleen in de aanval en ze zijn veel minder bestand tegen lang en hard werk. Hitte en dorst kunnen zij absoluut niet verdragen, maar aan honger en kou zijn ze door klimaat en bodemgesteldheid goed gewend. (4)

Het Germaanse landschap daarentegen kan Tacitus' goedkeuring allerminst wegdragen:

Het landschap vertoont wel enige variatie, maar wordt in het algemeen bepaald door onherbergzame bossen en lelijke moerassen. (5)

Eerder al had hij het isolement van de Germanen simpel verklaard vanuit de overweging dat niemand vrijwillig naar Germanië zou gaan.

Wie zou Azië, Afrika of Italië verlaten en op zoek gaan naar Germanië? Het terrein is er woest, het klimaat ruw, het leven en landschap somber. Hier kom je alleen indien het je vaderland is. (2)

108

Een opmerkelijk prominente rol in de Germaanse cultuur is weggelegd voor de vrouwen.

De geschiedenis vertelt hoe vrouwen bepaalde slaglinies die het al begaven en wankelden tot staan hebben gebracht. Dat deden ze met een stroom van smeekbeden, door hun borsten te ontbloten en te laten zien hoe dichtbij de gevangenschap al was. Dit laatste boezemt de Germanen een veel ondraaglijker angst in wanneer het hun vrouwen betreft. Het is zelfs zo dat stammen des te beter loyaal kunnen worden gehouden als er onder de gijzelaars die ze moeten leveren ook een paar meisjes van adel zijn. Vrouwen hebben volgens de Germanen zelfs iets sacraals en profetisch. Men vindt het dan ook niet vreemd om hen te raadplegen en laat hun uitspraken niet zonder gevolg. (8)

De diverse stammen

Het tweede deel van de *Germania* (28–46) behandelt de afzonderlijke stammen in een min of meer topografische volgorde: vanaf de voor Romeinen vertrouwde Rijn (grofweg in noordelijke richting langsgegaan) naar de verderaf gelegen gebieden in het noorden en uiterste noordoosten. Dit tweede gedeelte draagt dus meer het karakter van een reisbeschrijving. Daarmee zijn eigenlijk beide eerder genoemde vormen van etnografische literatuur vertegenwoordigd in Tacitus' werkje.

Als een rode draad is er steeds ruime aandacht voor de Germaanse godsdienst, die vanuit Romeins perspectief bepaald grimmige trekken vertoont. Zo wordt het volgende verteld van de Semnones.

Op een bepaald ogenblik gaat men een woud binnen, dat is geheiligd door de wijding van vorige generaties en de aloude huivering die het inboezemt. Afzonderlijke stammen met dezelfde naam en van hetzelfde bloed sturen vertegenwoordigers, die er een openbaar mensenoffer brengen. Met die gruwelijke rite openen ze hun barbaarse ceremonies. (39)

Het kan trouwens nog wel grimmiger, zoals kort daarna blijkt in een passage over de cultus van Moeder Aarde. Tijdens haar feest wordt een geheimzinnig, met een doek bedekt cultusbeeld uit een heilig woud gehaald en plechtig rondgereden. Dit is de enige tijd dat de stammen rust en vrede kennen, de enige tijd dat ze daar ook van houden, totdat de priester de godin weer terugbrengt naar haar tempel, als zij genoeg heeft van de omgang met mensen. Haar wagen, de doek en (voor wie het wil geloven) de godheid zelf worden gewassen in een meertje ergens achteraf. Dit wordt gedaan door dienaren die onmiddellijk in datzelfde meertje worden verzwolgen. Vandaar de geheimzinnige huivering en het taboe op kennis van wat alleen ten dode opgeschrevenen mogen zien. (40)

Dat het tweede deel van de *Germania* trekken heeft van een reisverslag betekent overigens niet dat Tacitus persoonlijk zo'n reis gemaakt heeft. Dit is zelfs tamelijk onwaarschijnlijk. De historische juistheid van zijn beschrijvingen neemt evenredig af naarmate we verder in Germanië terechtkomen. Heel duidelijk blijkt dat uit zijn passages over randgebieden als Zweden en Finland, waar de grens tussen realiteit en mythe geheel vervaagd lijkt.

Verder ten noorden van de Suiones ligt een andere zee, traag en bijna onbeweeglijk. Het is aannemelijk dat de aarde hierdoor wordt afgerond en begrensd, want het laatste licht van de ondergaande zon blijft tot de dageraad zo helder schijnen dat het de sterren doet verbleken. Daarnaast, zo wil het volksgeloof, is het duidelijk hoorbaar wanneer de zonnegod uit zee rijst en zijn daarbij de gedaanten van zijn paarden en zijn stralende hoofd te zien. – Tot hier en niet verder loopt de wereld, zoveel is wel zeker. (45)

Hier moeten we niet denken aan een bevroren binnenzee of meer. In de ogen van Tacitus gaat het om een zee waarvan het water zo stug is, dat het de vaart vertraagt. Verhalen over zulke moeilijk bevaarbare zeeën in het hoge noorden bleven tot in de Middeleeuwen bestaan. De wankele grens tussen feit en fictie geldt voor de hele antieke etnografie: ook bij Caesar vinden we serieuze beschrijvingen van eenhoorns en andere niet bestaande dieren in 'de bossen van het noorden'. De randen van de wereld waren al sinds Herodotus met bizarre verhalen omgeven.

Fictie schrijven stond Tacitus overigens zeker niet voor ogen. Zijn beschrijvingen blijken vaak onvolledig, vertekenend of geheel onjuist, als we het moderne, vooral archeologische onderzoek ernaast zetten. Zo ontbreekt in het nogal rommelige para-

graafje over de Germaanse kleding (17) een duidelijke beschrijving van de broek, die toch een typerend Germaans kledingstuk was. Ook de informatie over Germaanse behuizingen (16) is onvolledig. Tacitus verwijst onder meer naar ondergrondse holen, die als toevluchtsoord kunnen dienen bij felle kou, iets waarvoor hedendaagse vondsten geen enkele concrete aanwijzing bieden.

Door Tacitus' Romeinse manier van kijken en door zijn gebruik van bronnen uit tweede of derde hand zijn de mededelingen over het algemeen niet erg betrouwbaar. Het is niet overdreven te stellen dat Tacitus' invloedrijke boekje voor moderne onderzoekers van Germanië vaker een bron van problemen is gebleken dan een ondersteuning of hulp. Niettemin heeft de Romeinse schrijver ongetwijfeld zo correct mogelijke informatie willen geven. Maar zijn bronnenmateriaal was gewoon niet toereikend.

Gemengde gevoelens

In de *Germania* is niet zozeer de historische waarheid over het vroege Germanië te lezen, als wel een Romeins en literair beeld ervan. Heel typerend voor Tacitus is dat een beeld met meerdere kanten, waarin voor dubbelzinnigheid en meerduidigheid alle ruimte is.

IIO

In de eerste plaats zijn de Germanen natuurlijk *niet-Romeinen* en daarmee mensen van een 'lagere' beschaving. Moderne concepten als 'politiek correct denken' en 'respect voor andere culturen' waren de Grieks-Romeinse elite geheel vreemd. Men bekeek vanuit een vanzelfsprekend gevoel van eigen superioriteit de vreemde cultuur. Vanaf de vroegste tijd al noemden Grieken alle andere volkeren 'barbaren', volkeren dus die *barbar* en andere brabbeltaal uitsloegen. De Romeinen, die zich in dit opzicht als opvolgers van de Grieken zagen, namen deze visie onverkort over. Zo klinkt in Tacitus' woorden onmiskenbaar verachting door voor allerlei primitieve en onbeschaafde gewoonten. Germanen zitten bijvoorbeeld met wapens in een vergadering of aan tafel. En wat doen ze? Dag en nacht drinken, vrouw en kinderen verdobbelen en de akkers laten verslonzen. Typerend zijn ook wrede bestraffingen, gebrek aan behoorlijk bestuur en militaire strategie. Dat alles is voor een Romein haast onvoorstelbaar. En dan kennen de Germanen ook nog amper wijn en drinken liever een brouwsel van gerst. Kan het erger?

Maar op andere punten ziet de zaak er vanuit Romeins perspectief helemaal niet zo eenduidig uit. De in het eerste aangehaalde fragment genoemde Germaanse eigenheid en onvermengdheid met andere volkeren lijkt in Tacitus' ogen eerder iets goeds, evenals de huwelijksrouw en algemene opvattingen over seksualiteit.

De vrouwen leven dus in goed afgeschermd kuisheid, onbedorven door de verlokkingen van het theater of de prikkels van uitgebreide diners. Geheime briefwisselingen zijn bij man en vrouw onbekend. Overspel komt er, gegeven de omvang van het volk, zeer weinig voor. Bestrafing ervan volgt onmiddellijk en wordt overgelaten aan de

echtgenoot: kaalgeschoren en ontkleed wordt zij door hem in het bijzijn van de familie het huis uitgezet, waarna hij haar met de zweep het hele dorp doorjaagt. Want voor het prijsgeven van de kuisheid bestaat geen vergeving. Hoe mooi, jong of rijk ze ook is, ze kan geen man meer krijgen. Niemand lacht daar namelijk om morele misstanden, noch heet zedenverval 'iets van deze tijd'. (19)

Ook opvoeding en gastvrijheid hebben een uitgesproken hoog peil, en Tacitus kan zijn bewondering hiervoor nauwelijks verbergen. Soms schemert de gedachte door dat de Germanen op een peil staan dat de Romeinen zelf niet meer hebben. Zoals Tacitus het kernachtig zegt: 'Goede moraal betekent er meer dan elders goede wetten.' (19)

De Germanen herinneren, anders gezegd, aan het ideaalbeeld van het vroege Rome, waaraan het decadente Rome van de keizertijd niet meer beantwoordt. Ze zijn ook een voorbeeld van wat in later eeuwen 'de nobele wilde' is gaan heten: primitieve, robuuste eenvoud en eerlijkheid als spiegel voor de zwakheden en zonden van overbeschaving.

Tacitus' interesse gaat misschien nog iets verder. De combinatie van barbaarse en goede eigenschappen is voor Romeinen ook bedreigend. Als die woeste Germanen vechten als de besten en fysiek haast onverslaanbaar zijn, mogen de Romeinen wel oppassen, zo lijkt de boodschap. Want al eerder in de geschiedenis zijn Germaanse stammen in Romeins gebied doorgedrongen, zoals de gevreesde Kimbren en Teutonen.

Onze stad bestond zeshonderdveertig jaar toen voor het eerst het Kimbrisch wapengekletter weerklonk. Dat was tijdens het consulaat van Caecilius Metellus en Papirius Carbo [113 v.Chr.]. Wanneer we vanaf dat moment tot aan het tweede consulaat van keizer Trajanus tellen, komen we op zo'n tweehonderdtien jaar. Zo lang al worden er zeges over Germanië geboekt. (37)

De laatste zin van deze passage is meteen een aardige illustratie van de problemen die Tacitus' bondigheid en ambivalentie bij de interpretatie kunnen opleveren. Het Latijn luidt hier: *tam diu Germania vincitur* ('zo lang wordt Germania overwonnen'). Spreekt hier nu een Romeinse patriot, die moet constateren dat de verovering van het vreemde land wel een érg langzaam proces is? Of een cynicus, die met enige gêne terugdenkt aan de (volgens hem) bizarre expedities van keizers als Caligula en Domitianus? Of misschien juist een rasoptimist, die met trots een aantal klinkende Romeinse zeges wil opsommen? De laatste optie is weinig aannemelijk voor wie Tacitus beter kent, maar tussen de eerste twee is het moeilijk kiezen.

Een aanwijzing dat de tweede interpretatie minstens meespeelt volgt een paar regels later, als Tacitus spreekt over het rampzalige driekeizerjaar 69. In dat jaar brak onrust in Germanië uit, die begon met de Bataafse opstand onder leiding van Julius Civilis.

Sindsdien bleef het rustig, totdat onze interne onenigheid en burgeroorlog de Germanen een nieuwe gelegenheid bood. Zij veroverden de winterkampen van de legioenen en staken hun handen al uit naar de Gallische provincies, maar werden wederom verdreven. Want de laatste tijd zijn er meer triomfen over de Germanen gehouden dan dat ze verslagen zijn. (37)

Mikpunt van de vernietigende slotopmerking lijkt vooral Domitianus. Op laatdunkende wijze zinspeelt Tacitus op de expeditie van de keizer tegen de Chatti in 83. (Hij doet hier naar huidige inzichten geen recht aan Domitianus' prestatie, maar daar gaat het nu even niet om). Dat lijkt dus de cynische interpretatie van *tam diu Germania vincitur* te ondersteunen. Anderzijds spreekt het laatste fragment nadrukkelijk van de meer recente tijd en niet over de hele periode van 'tweehonderdtien jaar'. Daardoor blijft de eerdere, meer algemene opmerking alsnog moeilijk te duiden.

Ondergang of vooruitgang?

II2

Een vergelijkbaar probleem doet zich voor in een passage waar Tacitus met een zeker plezier verwijst naar een interne Germaanse stammenstrijd. De Bructeri, zo vertelt hij, zijn door buurstammen bijna uitgeroeid, wat wel een gunst van de goden mag heten.

Want zij (sc. de goden) hebben ons zelfs het schouwspel van broederstrijd niet onthouden: meer dan zestigduizend man zijn gesneuveld, niet door Romeins wapentuig maar, veel schitterender nog, tot ons genoegen en voor onze ogen. Moge het nog lang zo blijven, mag ik bidden, dat vreemde volkeren zo al geen liefde voor Rome, dan toch haat jegens elkaar koesteren. (33)

Tot zover is er geen wezenlijk probleem wat de interpretatie betreft, maar dan gaat Tacitus verder met een bijzin die buitengewoon omstreden is. Voor de goede orde citeer ik eerst het Latijn:

... quando urgentibus imperii fatis nihil iam praestare fortuna maius potest quam hostium discordiam.

De cruciale uitdrukking is hier het omineus klinkende *urgentibus imperii fatis*. Een voor de hand liggende, sombere vertaling van de bijzin luidt als volgt:

Want nu het Rijk onder druk komt te staan, is voor ons geen groter geluk meer weggelegd dan tweedracht bij de vijand.

Het klinkt overtuigend pessimistisch, maar zou Tacitus dit werkelijk kunnen bedoelen? Een concrete dreiging van Germaanse invallen was er in zijn tijd nog niet. Pas vanaf het midden van 2de eeuw zal het Romeinse rijk geleidelijk door allerlei wilde stammen worden binnengevallen. Het gevaar van de Germanen was dus nog niet actueel, maar alleen potentieel. Nergens blijkt in elk geval dat Tacitus wanhoopte aan de stabiliteit van de grenzen van het Romeinse Rijk.

Integendeel, zijn *Germania* lijkt eerder geschreven vanuit de verwachting dat de Romeinse expansie, door Domitianus en voorgangers zo schandelijk verwaarloosd, onder de nieuwe keizers Nerva en Trajanus weer met kracht ter hand wordt genomen. Zo'n besef spreekt ook uit de, wat dit betreft, optimistische toon van een ander vroeg werkje, de *Agricola* (vgl. *Agricola* 3). Daarin komt bovendien een opmerking over Britse stammen voor die vergelijkbaar is met de omstreden plaats in de *Germania* en die duidelijk positief gestemd is.

Tegenover de sterkste volkeren is niets zo nuttig voor ons als hun gebrek aan samenwerking. Zelden trekken twee of drie stammen één lijn ter bestrijding van een gemeenschappelijk gevaar. Zo vecht ieder voor zich en is de nederlaag voor allen. (*Agricola* 12)

In de *Germania* wijst Tacitus geregeld op vreeswekkende eigenschappen van de woeste Germanen, maar hij suggereert even vaak dat ze wel degelijk te overwinnen zijn, al was het maar door van hun drankzucht te profiteren (23). Er is dus geen suggestie van een onontkoombare Romeinse ondergang tegenover een superieur natuervolk. In de omstreden Latijnse uitdrukking duidt het werkwoord *urgere* op een heel sterke ontwikkeling, maar die hoeft niet negatief te zijn, zoals ook het vage *imperii fata* zowel gunstig als ongunstig uitgelegd kan worden. Tegen deze achtergronden kan de bijzin in kwestie een radicaal andere vertaling krijgen:

Want met de onstuitbare voortgang van ons Rijk kan het lot ons nu geen groter gunst bewijzen dan tweedracht bij de vijand.

Het is typisch voor Tacitus' samengebalde schrijfstijl dat het zover kon komen: de zin die een aanduiding leek van 's schrijvers peilloze somberheid en ondergangdenken getuigt nu ineens van een blijmoedig, imperialistisch vooruitgangsgeloof! De recente commentatoren en vertalers kiezen tamelijk eensgezind voor zo'n laatste, positieve uitleg.

Toch blijft onmiskenbaar dat in *urgentibus imperii fatis* voor Romeinse lezers iets dreigends heeft meegeklonken. Zo lezen wij bij Livius in een passage over dreigende Gallische invallen in Rome in 391 v.Chr. bijna letterlijk dezelfde woorden: *urgentibus Romanam urbem fatis* (5, 36, 6), door F.H. van Katwijk-Knapp vertaald als 'onder de dreigende nadering van het noodlot'. Zeker gezien de context is de parallel bij Tacitus ongetwijfeld bewust. Waarschijnlijk heeft hij niet getwijfeld aan de voortgang van de expansie, maar wilde hij, geheel in stijl met de rest van de *Germania*, óók een meer dreigende toon laten klinken. Daarom is het goed de woorden in vertaling iets dubbelzinnigs te laten houden:

Want met de onafwendbare ontwikkeling van ons Rijk kan het lot ons nu geen groter gunst bewijzen dan tweedracht bij de vijand.

Het is of de schrijver zijn landgenoten vooral een rijk geschakeerd beeld van de vijand wil presenteren en tot voorzichtig optreden maant.

Wijs als de dieren

Het beeld is, hoe dan ook, heel sterk Romeins gekleurd. De lezer beziet de Germanen door Tacitus' bril en krijgt een beeld dat niet alleen historisch onvolledig is, maar ook bepaald door de Romeinse zelf-perceptie. Via de Germanen kijken de Romeinen uiteindelijk vooral naar zichzelf. Angst en zelfvertrouwen, kritiek en zelfkritiek, afkeer en bewondering houden elkaar aardig in evenwicht, en dit levert al met al een fascinerend portret van de Germanen op. De voor Tacitus zo kenmerkende ambiguïteit is als het ware met het thema gegeven.

Dat maakt de lectuur van de *Germania* literair ook nu nog boeiend. Tacitus vertelt uiteraard alleen wat voor Romeinen opmerkelijk en 'anders' is, maar dat kan zowel negatief als positief uitpakken. Omdat hij zich vrijwel altijd kort en zakelijk uitdrukt, staat zijn waardering lang niet overal vast. De lezer moet dus zelf een bijdrage leveren en wordt bij haast iedere opmerking uitgenodigd om zelf gaan interpreteren: afschuwelijk barbaars of voorbeeldig? Geruststellend of gevaarlijk?

Misschien de mooiste passages zijn die waar de ambiguïteit en spanning onopgelost blijven. Het laatste beschreven volk, dat van de Finnen, leeft op een extreem laag niveau: alle beschaving ontbreekt.

II4

De Finnen hebben verbazend veel weg van dieren en zijn stuitend armetierig: geen wapens, geen paarden, geen huisgoden; ze eten planten, dragen dierenvellen en slapen op de grond. Hun enige hoop wordt gevormd door pijlen, die ze bij gebrek aan ijzer uitrusten met scherpe botjes. Mannen en vrouwen leven gelijkelijk van de jacht. De vrouwen gaan namelijk overal mee en eisen hun deel van de buit op. Kinderen kunnen zich er alleen verschuilen tegen wilde beesten en regen door onder wat samengebonden takken te gaan zitten; dat is ook de thuisbasis voor jonge mannen, de toevlucht voor ouderen. Maar zij achten dit een gelukkiger leven dan zich afbeulen op akkers, zwoegen op huizen of vrezen voor eigen bezit en hopen op dat van anderen. Ze duchten niets van de mensen, niets van de goden, en hebben zo het aller-moeilijkste bereikt: zelfs wensen zijn er overbodig. (46)

We kunnen er haast niet omheen om in deze woorden een persoonlijk commentaar van Tacitus te lezen. Als exponent van de Romeinse elite belichaamt hij een levenswijze die wel heel ver af staat van die van de Finnen. Zijn eigen levensloop is bovendien, moreel gezien, niet boven alle twijfel verheven geweest. Hij publiceerde zijn *Germania* in het jaar 98, twee jaar nadat een eind was gekomen aan het bewind van de zo verfoeide keizer Domitianus. Niettemin had Tacitus onder deze keizer een mooie politieke en militaire carrière gemaakt, iets wat hem achteraf duidelijk met schaamte vervulde.

En wat schrijft deze erudiete Romeinse senator en belangrijke literator over die extreem-primitieve Finnen? We verwachten misschien schampere opmerkingen,

maar die komen niet. Integendeel: het leven van de stam blijkt een ultiem geluk in te houden. Wat de Romeinse upperclass met veel moeite en wijsbegeerte vergeefs nastreeft, is daar een natuurlijk gegeven: een vredig bestaan zonder angst en een werkelijke 'onverstoordheid'. De diepste primitiviteit als vreemd en onmogelijk ideaal.

Korte bibliografie

De in dit artikel opgenomen fragmenten in vertaling zijn afkomstig uit:

Tacitus, *Leven van Agricola & De Germanen*. Vertaald en toegelicht door VINCENT HUNINK [Baskerville serie, Athenaeum - Polak & Van Gennep] (Amsterdam 2000) (te verschijnen). Voor de Latijnse tekst is in principe de Oxford-editie van Winterbottom aangehouden. Andere bruikbare edities en vertalingen zijn in de bekende series te vinden. Vooral in het Duitse taalgebied verschijnen ook voortdurend pocketuitgaven van de *Germania*, al dan niet tweetalig.

Recentelijk verschenen twee zeer bruikbare Engelstalige commentaren:

Tacitus, *Germania*. Translated with introduction and commentary by J.B. RIVES [Clarendon Ancient History Series, Oxford University Press] (Oxford 1999).

Tacitus, *Germany*. With an introduction, translation and commentary by HERBERT W. BENARIO (Aris & Phillips LTD, Warminster 1999).

Rives biedt vooral de historisch geïnteresseerde lezer overvloedig materiaal volgens de moderne stand van zaken. De toelichtingen van Benario dienen meer het direct begrip van de tekst en zijn literaire kwaliteiten.

Enige Nederlandstalige artikelen over Tacitus zijn te vinden in *Lampas* van december 1991.

Eigendom en eigen wijsheid

Aristoteles' *Categoriae*

II6

Zelfs voor wie nauwelijks op de hoogte is van de filosofie uit de Oudheid spreekt een naam als Aristoteles (384–323) tot de verbeelding. Hij is immers onlosmakelijk verbonden met die van twee andere grote filosofen, zijn leraar Plato (427–347) en diens leraar Socrates (469–399). Dat de verhouding leraar-leerling opeenvolgend drie figuren van dergelijk belang heeft voortgebracht, is een zeldzaam fenomeen. Hun grote verwantschap maakte dat zij ook elkaars eerste tegenspelers waren. In hoeverre Socrates' ideeën verschilden van die van Plato, is nauwelijks nog te achterhalen. Socrates heeft niets geschreven en was al gestorven nog voor Plato aan zijn eerste dialogen begon. Beter te achterhalen is de verhouding Plato-Aristoteles. Het betreft een zeer interessante verhouding die echter niet altijd even eenvoudig is, aangezien zowel Plato's denken als dat van Aristoteles zich ontwikkelden. Iets als hét denken, lees: het filosofisch *stysteem*, van Plato of Aristoteles heeft dan ook nooit bestaan. In wat volgt zullen we het hebben over de *Categoriae* van Aristoteles, een vroeg werk, dat de invloed van zijn leermeester verradt maar tegelijk toont dat de leerling al een heel eigen weg is ingeslagen.

Aristoteles' collegenotities

Anders dan Plato, die een aantal filosofische inzichten niet op schrift stelde – men spreekt van zijn *agrapha dogmata* (ongeschreven leerstellingen) –, zette Aristoteles alles op papier. Aristoteles maakte binnen zijn oeuvre zelf een onderscheid tussen twee soorten teksten (Eudemische Ethiek 1217b22): enerzijds de *logoi eksôterikoi*, de uitgegeven en meer toegankelijke teksten (vaak schijndialogen, in de lijn van de platoonse traditie); anderzijds de *logoi peri philosophian*, ook wel *akroamatikoi* (bedoeld om aangehoord te worden) of *esôterikoi* genoemd, die veel technischer en voor een meer gespecialiseerd publiek bedoeld waren. Van de eerste groep zijn slechts enkele schaarse fragmenten bewaard (b.v. Protrepticus). Dit verlies moet misschien des te meer betreurd worden daar ze in de Oudheid (onder meer door Cicero) geroemd werden om hun vloeiende retoriek. Van de tweede groep is zo goed als alles bewaard gebleven. Hij bestaat uit een groot aantal min of meer samenhangende collegenotities, die de directe neerslag vormen van Aristoteles' intellectuele arbeid. Ze zijn over het algemeen gesteld in klaar en sec wetenschappelijk proza zonder veel franje. De soms vreemde gedachtesprongen die worden gemaakt, lijken het vermoeden te bevestigen dat Aristoteles zijn notities regelmatig bijwerkte.

De verklaring voor de merkwaardige situatie dat precies de nooit voor publicatie bedoelde teksten van Aristoteles bewaard zijn, vinden we bij Strabo (*Geographia*

XIII, i, 54). Hij vertelt hoe Aristoteles' bibliotheek door één van zijn erfgenamen in veiligheid werd gebracht door haar onder de grond te verbergen. Pas veel later, toen de manuscripten al gedeeltelijk vergaan waren, vond men ze terug. Alle aandacht ging nu naar de opgedolven 'esoterische' teksten. De literaire 'exoterische' teksten, tot vóór de vondst de enige bronnen, achtte men niet meer interessant genoeg, werden niet meer gekopieerd en gingen dus verloren.

Op het moment dat men Aristoteles' collegenotities, die niet voor uitgave bedoeld waren (en ook dikwijls geen titel hadden), toch wilde gaan uitgeven, rees het probleem van de indeling van het geheel. De ordening van de peripateticus Andronicus van Rhodos (eind 2de, begin 1ste eeuw v.Chr.) heeft het uitzicht van alle latere, ook de moderne, uitgaven bepaald. Overeenkomstig de hellenistische mode verenigde Andronicus de losstaande traktaatjes tot grotere thematische eenheden. Hij aarzde daarbij niet overgangs- of verbindingsformules in te lassen. Door zijn toedoen werden Aristoteles' werken ondergebracht in de filosofische deelgebieden zoals die toen gebruikelijk waren. Op de eerste plaats kwamen Aristoteles' 'logische' geschriften (*Categoriae*, *De Interpretatione*, *Topica*, *Analytica Priora* en *Posteriora*, *Sophistici Elenchi* – wij gebruiken de traditionele Latijnse titels) als propedeuse op de filosofie. Daarna volgde de 'ethica' (*Magna Moralia*, *Ethica Eudemia*, *Ethica Nicomachea*, *Politica*, *Poetica* en *Rhetorica*) als eerste deel van de 'eigenlijke' filosofie. Vervolgens kwamen de geschriften in verband met de 'fysica' (*Physica*, *De Caelo*, *De Generatione et Corruptione* en de andere natuurwetenschappelijke werken). Tenslotte kwam een twaalftal werken die Andronicus samenbracht onder de naam *Metaphysica*. Deze laatste benaming heeft waarschijnlijk zuiver te maken met het feit dat dit een bundel was die *na* (Grieks: *meta*) de 'fysische' werken kwam.

Het grote nadeel van Andronicus' (en van om het even welke andere) ordening is dat zij de indruk wekt dat Aristoteles in deze teksten een samenhangend filosofisch systeem wilde bieden. Dit is niet het geval: Aristoteles streefde niet zozeer naar het geven van antwoorden op filosofische vragen dan wel naar het juist *situëren* van die vragen en het zoeken naar *methoden* om de vragen van een bepaald kennisgebied op te lossen.

Sedert het baanbrekend werk van de Duitse filoloog Werner Jaeger (begin 20ste eeuw) is men er trouwens van overtuigd geraakt dat de teksten van Aristoteles niet als een statisch geheel maar als een werk in ontwikkeling moeten worden benaderd. Plato stierf toen Aristoteles 37 was en dus kwam Aristoteles mettertijd losser te staan van zijn leermeester. Alleen mag die evolutie niet simpelweg voorgesteld worden als een lineaire verwijdering van Plato. Het spreekt voor zich dat Aristoteles tijdens zijn beginperiode in de Academie grote invloed ondervond van zijn leermeester, maar het is niet verwonderlijk dat hij zich tegelijk ook zelfstandiger opstelde om zich beter te kunnen profileren.

De *Categoriae* als jong werk

Waarschijnlijk schreef Aristoteles de *Categoriae* precies tijdens zijn verblijf in de Academie. In die periode raakte hij zowel vertrouwd met de technieken van de dialectiek als met de Vormenleer van Plato. Aristoteles gaf ook zelf colleges over wetenschappelijke bewijsvoering, retorica en tragedie. Hij verwierf een grote belesenheid, zowel op het gebied van de wetenschap als op het gebied van de literatuur. Bovendien formuleerde hij zijn eerste visies op filosofie en maakte hij de eerste ontwerpen van zijn ethiek. Kenmerkend voor deze periode is dat Aristoteles op haast alle gebieden uitgaat van platoonse vraagstellingen, maar dat hij ook reeds eigen ideeën ontwikkelt die niet te verzoenen zijn met die van zijn leermeester.

De *Categoriae* wordt traditioneel beschouwd als het eerste traktaat binnen het zogenaamde *Organon*, het geheel van de 'logische' geschriften. Aristoteles zelf zegt nergens dat hij de 'logische' geschriften als een eenheid ziet. Ook de naam *organon* (werktuig) komt niet van Aristoteles zelf, maar ontstond bij de neoplatonici. De neoplatonici beschouwen de logica als 'werktuig' (propedeuse) voor de eigenlijke filosofie, een visie die Aristoteles nooit uitspreekt. Geen enkel werk dat wij bij het *Organon* onderbrengen, heeft van Aristoteles ooit een titel gekregen in de moderne zin van het woord. Wanneer Aristoteles ernaar verwijst, doet hij dat aan de hand van uiteenlopende 'titels', die de inhoud van het werk in kwestie weergeven.

II8

Wat hun stijl betreft, hebben alle werken van het *Organon* gemeen dat ze putten uit een platoons idioom. Er zijn zelfs een aantal citaten aan te wijzen uit Plato's dialogen *Phaedrus*, *Timaeus*, *Theaetetus*, *Parmenides* en *Sophistes*. Al deze dialogen behoren tot Plato's late jaren, en meer bepaald tot de periode tussen zijn tweede en derde Sicilische reizen (367–361). We mogen er dus van uitgaan dat alle werken van het *Organon* rond deze tijd geschreven zijn.

Eigendom en eigen wijsheid

Centraal in de *Categoriae* staat het begrip *katêgoreo* (vaak verbonden met een woordgroep in de genitief). In een juridische context betekent *katêgoreo* + genitief gewoonlijk 'beschuldigen van'. Algemener kan het ook de betekenis hebben: 'beweren', 'zeggen van'. In beide gevallen worden dus eigenschappen 'verleend', 'toegekend' aan iets of iemand. Wie iemand van iets beschuldigt, 'kent' in zekere zin ook een eigenschap 'toe' aan de beschuldigde.

Aristoteles constateert dat wij in onze taal heel wat eigenschappen toekennen. In de zin 'dit bruine paard loopt in de groene wei', kennen wij drie eigenschappen toe aan 'dit paard', namelijk 'bruin', 'loopt' en 'in de wei', en één eigenschap aan 'de wei': 'groen'. Aristoteles brengt alle eigenschappen die kunnen toegekend worden onder in een aantal grote klassen. 'Bruin' en 'groen' vallen onder de noemer kwaliteit, 'loopt'

onder activiteit en 'in de wei' onder plaats. Het is belangrijk te zien hoe hij wel verrekt vanuit vaststellingen binnen de taal, maar duidelijk niet woorden maar *dingen* wil classificeren.

In de *Categoriae* worden tien grote groepen besproken en Aristoteles geeft de indruk dat die lijst exhaustief bedoeld is. De eerste en tevens centrale klasse noemt hij de 'wezenheid' (*ousia*, dikwijls wat onnauwkeurig vertaald met 'substantie'). Daaronder vallen de concrete dingen (zoals het individuele paard, de individuele mens, ...) maar ook de abstracte 'soorten' (*eidê*) en 'geslachten' (*genê*) waartoe zij behoren (mens, levend wezen, ...). Aristoteles noemt de concrete dingen 'eerste wezenheden' en de abstracte soorten en geslachten 'tweede wezenheden'. Aldus krijgen we binnen de klasse van de wezenheid een structuur in de vorm van een dennenboom: hoe meer je uit de top naar beneden gaat, des te verder er wordt opgesplitst en des te concreter het wordt – tot je tenslotte bij de concrete individuen (de eerste wezenheden) uitkomt.

Strikt genomen kan een eerste wezenheid trouwens geen 'toekenning' worden genoemd. Het individuele paard wordt niet toegekend aan dier (een dier is geen individueel paard) noch aan bruin (bruin is geen individueel paard). Alle andere klassen verdienen wel het etiket 'toekenning'. De tweede wezenheden worden 'toegekend aan' de eerste wezenheden: dier wordt toegekend aan het individuele paard (het individuele paard is een dier). De andere *katêgoriai* 'zijn in' de eerste wezenheden (bruinheid is in het individuele paard: dit paard is bruin) of worden eraan 'toegekend' (bruin wordt toegekend aan het individuele paard: dit paard is bruin). In vergelijking met de negen andere 'categorïeën' bekleden de tweede wezenheden een bijzondere plaats, omdat zij steeds essentiële eigenschappen geven (het individuele paard is per definitie een dier). De negen andere 'categorïeën' geven slechts 'toevallige' eigenschappen (een paard hoeft niet bruin te zijn om een paard te zijn). Aristoteles onderscheidt de volgende 'categorïeën': kwantiteit, kwaliteit, verhouding (b.v. dubbel), plaats, tijd, positie (b.v. ligt neer), bezit (b.v. is geschoeid), activiteit en passiviteit.

De 'dennenboomstructuur' waarvan boven sprake was, vinden we terug bij de platoonse zogenaamde 'diëretische' methode, die centraal staat in de *Politicus* en de *Sofist* – twee werken die waarschijnlijk uit dezelfde periode stammen als de *Categoriae*. In deze dialogen probeert Plato aan de hand van voortdurende tweedelingen (Gr.: *diaireseis*) de definitie van respectievelijk de politicus en de sofist af te bakenen. De systematische en technische manier waarop Plato analyses maakt in deze dialogen, doet in niets denken aan zijn literaire dialogen maar vertoont opvallende gelijkenissen met het karakter van Aristoteles' vroege werken.

Er zijn evenwel ook frappante verschillen. Het feit bijvoorbeeld dat Aristoteles in de *Categoriae* de concrete individuen 'eerste wezenheden' noemt, betekent immers

een radicale breuk met de Vormenleer van Plato. Plato scheidde het reële, concreet individuele van wat hij als het meest werkelijke, meest betrouwbare beschouwde, namelijk de Vormen (in het Grieks onder andere aangeduid met de term *eidōs*, mv. *eidē*, en vandaar ook dikwijls – maar ietwat misleidend – vertaald als 'Ideeën'). Betrouwbare kennis, ofte wel kennis van de 'essentie', kon voor hem enkel gebaseerd zijn op die Vormen, niet op de werkelijkheid. Aristoteles stelt daarentegen dat het kenbare niet los kán staan van het waarneembare en geeft in de *Categoriae* onomwonden het meest concrete, namelijk het individuele, de status van 'eerste en belangrijkste wezenheid'. Het *eidōs* ('soort') 'degradeert' hij in de *Categoriae* tot 'tweede wezenheid'.

Overigens zal Aristoteles in al zijn andere – latere – werken het onderscheid tussen eerste en tweede wezenheid laten vallen. In de *Metaphysica* spreekt hij enkel nog over dé wezenheid. Die titel geeft hij aan ... het *eidōs*, dat nu tegenover de *hulē* wordt gesteld – de bekende tegenstelling tussen vorm en materie. Deze herziening van zijn visie op de wezenheid was nodig, onder meer omdat hij met de eerste en tweede wezenheid van de *Categoriae* een fenomeen als 'beweging' niet kon verklaren. De 'herwaardering' van het *eidōs* en de invoering van de *hulē* maakten dat wel mogelijk.

I20

Het feit dat het *eidōs* in zijn *Categoriae* een belangrijke, maar – opvallend – niet de belangrijkste rol speelt zoals bij Plato het geval was, en het feit dat Aristoteles later op zijn vroegste theorie van de wezenheid terugkomt, illustreren in welke omstandigheden de *Categoriae* is ontstaan. Hij schreef de *Categoriae* onder invloed van zijn (langdurig) verblijf in de Academie en heeft het werk bedoeld als een eerste krachtige reactie op Plato's theorieën. Dit maakt dat Aristoteles in de *Categoriae* radicaler dan elders positie neemt. Bewust kiest hij een aantal fundamentele principes van Plato uit en verwerkt die op zo'n verschillende manier tot zijn eigen beginselen dat filosofische verzoening onmogelijk lijkt. De intellectuele eigendom van Plato heeft een nieuwe gestalte gekregen in de eigen wijsheid (of eigenwijsheid) van Aristoteles. Overigens belet dit niet dat de *Categoriae* tegelijk ook één van Aristoteles' meest platoonse werken moet worden genoemd. Deze vaststelling mag nauwelijks een paradox heten. De filosofische problemen die Aristoteles in dit vroege werk behandelt, zijn immers dezelfde die ook Plato op datzelfde moment bezighielden. De late dialogen van Plato hebben zeer vele discussieonderwerpen gemeen met de vroegste werken van Aristoteles, en ook de stijl en de technische termen vertonen opvallende overeenkomsten. Dat die overeenkomsten de verschilpunten zo mogelijk nóg meer in de verf zetten, maakt de werken van beide filosofen uit hun gemeenschappelijke periode tot intrigerende documenten.

Schreef Aristoteles wel de *Categoriae*?

Binnen de filosofie van Aristoteles is de 'categorieënleer' een van de meest fundamentele begrippen. Reeds in zijn vroegste werken komt zij voor en tot in zijn late werken wordt zij als bekend verondersteld. Toch rijst precies bij de *Categoriae* – het geschrift dat bij uitstek gewijd lijkt te zijn aan die 'categorieënleer' – de vraag of de titel wel toepasselijk is. Die twijfel heeft te maken met twee belangrijke vaststellingen. Om te beginnen komt de Griekse term *katêgoria(i)* in dit traktaat veel minder voor dan verwacht. Vervolgens lijken de laatste hoofdstukken (*Cat.* 10-15, traditioneel de *Postpraedicamenta* genoemd: wat na de eigenlijke toekenningen volgt), zowel inhoudelijk als tekstueel te breken met de voorgaande hoofdstukken.

Een bijkomend probleem is dat door sommigen getwijfeld wordt aan de authenticiteit van de *Categoriae*. Bepaalde mensen stellen alleen de authenticiteit van de *Postpraedicamenta* in vraag (vanwege het juist geschetste gebrek aan inhoudelijke overeenkomst met het voorgaande deel), anderen twijfelen zelfs aan de echtheid van het hele traktaat. Zij baseren zich daarvoor op een aantal filosofische interpretatieproblemen. Een aantal elementen is immers moeilijk te verzoenen met (latere) ideeën van Aristoteles. Het feit dat Aristoteles in al zijn bewaarde werken nergens eenduidig allusie maakt op de *Categoriae*, versterkt hun achterdocht.

Tegenwoordig neemt men algemeen aan dat de *Categoriae* wel degelijk van Aristoteles' hand is. Zowel qua taal als qua inhoud komt de *Categoriae* immers zeer sterk overeen met een vroeg werk dat zeker van Aristoteles is, te weten de *Topica*. Ook andere argumenten pleiten voor de authenticiteit. Zo hebben noch laat-antieke noch middeleeuwse commentatoren ooit de echtheid van de veel becommentarieerde *Categoriae* betwist. Pas in de 19de en 20ste eeuw begonnen terzake twijfels te rijzen. Eerlijkheidshalve moet worden opgemerkt dat de hedendaagse commentatoren en vertalers de meeste aandacht richten op de eerste negen hoofdstukken en dat zij de echtheids- en eenheidsvraag van het hele traktaat veelal vereenzelvigen met de echtheidsvraag van het eerste deel. De vragen betreffende het tweede deel laat men veelal rusten.

De eerste auteur bij wie de momenteel gebruikelijke titel *Katêgoriai* (Lat. *Categoriae*) gevonden wordt, is Andronicus. Aangezien deze titel pas vanaf de 2de eeuw n.Chr. echt in zwang komt, lijkt het aannemelijk dat *Katêgoriai* veel recenter is dan andere voorgestelde titels. Voordien waren waarschijnlijk *Pro tôn topôn* of *Pro tôn topikôn* ('Voorafgaand aan de *Topica*') gangbaar. Gezien de inhoudelijke en stilistische overeenkomsten (bijvoorbeeld *Cat.* 4 met *Top.* I, 9) vallen die laatste titels te verdedigen. Als het waar is dat de *Categoriae* oorspronkelijk aan de *Topica* voorafging – maar daar bestaat geen zekerheid over –, dan moet het inhoudelijk in functie gestaan hebben van de dialectiek.

Op een gegeven moment werd onder invloed van de neoplatonici de volgorde vastgelegd van de bundel die men het *Organon* noemde. De *Categoriae* werd daarin losgekoppeld van de *Topica*. De titel 'Voorafgaand aan de *Topica*' verloor zo uiteraard zijn betekenis. Hun ingreep illustreert dat de functie van het traktaat werd uitgebreid: de *Categoriae* was niet langer enkel nuttig voor de dialectiek, maar was het nu ook voor de neoplatonische/peripatetische logica in het algemeen (als leer van termen, uitdrukkingen en sluitredes). Misschien is precies deze verschuiving er de oorzaak van dat de laatste hoofdstukken als een storend aanhangsel werden beschouwd, terwijl zij oorspronkelijk toch een eenheid vormden met de hoofdstukken 1 tot 9.

Over Aristoteles

Aristoteles werd vermoedelijk in de zomer van 384 geboren, te Stagira (het huidige Stavró), aan de oostkust van Chalcidice (N.-Griekenland). Zijn vader Nicomachus stond als arts in dienst van de Macedonische koning Amuntas III, de grootvader van Alexander de Grote. Reeds op minderjarige leeftijd verloor Aristoteles zijn beide ouders. Proxenus van Atarneus, de echtgenoot van Aristoteles' oudere zuster Arimneste, ontfermde zich over hem.

122

Op 17-jarige leeftijd (rond 367) begaf Aristoteles zich naar Athene en werd daar lid van Plato's Academie. De Academie was gelegen in het *Akademeia*-gymnasium, één van de publieke ontmoetingsplaatsen in Athene. Plato bevond zich op dat moment – voor de tweede maal – op Sicilië, aan het hof van de 'tirannen' Dion en Dionysius II van Syracuse. Deze 'tirannen' probeerde hij vergeefs te winnen voor zijn staatsopvattingen. Na twee à drie jaar keerde Plato ontmoedigd terug.

Volgens een latere biografie zou Plato Aristoteles *ho nous* (het verstand) en *ho anagnôstês* (de lezer) hebben genoemd. Die laatste bijnaam dankte Aristoteles aan het feit dat hij een van de eersten was die systematisch teksten voor zichzelf verzamelde, las en samenvatte, een voor die tijd ietwat bizarre gewoonte, daar gewoonlijk collectieve voorlezingen werden gehouden. Deze anekdote is niet zonder belang: zij illustreert het onderscheid tussen Plato's ingesteldheid en die van zijn leerling. Waarschijnlijk schreef Aristoteles tijdens deze periode in de Academie zijn *Categoriae*.

Aristoteles zou alles samen gedurende 20 jaar in de Academie verblijven. In 347 vertrok hij naar Assos (NW-Kl.-Azië), en hiermee begon een periode van reizen. In datzelfde jaar stierf Plato. Zijn neef Speusippus volgde hem op. De reden voor Aristoteles' vertrek is onduidelijk, maar allicht ligt er geen conflict met Plato of zijn school aan de basis, ook niet in verband met de opvolging van Plato. Een verklaring moet waarschijnlijk gezocht worden in de politieke situatie te Athene. Aristoteles onderhield immers goede contacten met de Macedonische hofhouding en rond 347 kreeg de anti-Macedonische partij in Athene, met Demosthenes aan het hoofd, de

politieke overhand. Directe aanleiding voor deze politieke verschuiving was de verovering van Olynthos (Chalcidice), twee jaar voordien, door Philippus van Macedonië, de vader van Alexander de Grote. Athene begon de hete adem van Philippus te voelen. Aristoteles had bovendien de relatief onzekere status van metoik, waardoor hij geen aanspraak kon maken op Atheens burgerschap en dus geen grond kon kopen noch ambten binnen de polis mocht bekleden.

Te Assos leerde Aristoteles Theophrastus van Eresos (Lesbos) kennen. Theophrastus zou voor de rest van zijn leven zijn trouwe medewerker blijven en uiteindelijk ook zijn opvolger worden. Rond deze periode huwde Aristoteles Pythias, de nicht en geadopteerde dochter van Hermias, de heerser van Atarneus en Assos die kort voordien was vermoord. Met haar zou hij een dochter Pythias krijgen. Vanaf 345 tot 343 waren Aristoteles en Theophrastus samen in Mytilene (Lesbos), waar zij een grote verzameling aanlegden van hun natuurobservaties. In zijn latere biologische werken zou Aristoteles daarnaar teruggrijpen.

In 343 ging Aristoteles in op de vraag van koning Philippus van Macedonië om opvoeder te worden van de toen 13-jarige Alexander. Zijn taak bestond in de eerste plaats uit de lectuur van dichters, onder wie vooral Homerus. Waarschijnlijk duurde Aristoteles' onderwijs niet langer dan tot 340, toen Alexander tot regent werd aangesteld. Aristoteles' functie als opvoeder van Alexander de Grote heeft natuurlijk bij velen tot de verbeelding gesproken (de grote filosoof als opvoeder van de grote wereldveroveraar). Uit zijn geschriften blijkt echter dat Aristoteles weinig sympathie had voor de imperialistische politiek van de Macedoniërs. Hij stelde immers steeds de polis als ideale politieke en sociale entiteit voorop.

In 339 stierf Speusippus, Plato's opvolger. Binnen de Academie werd een verkiezing gehouden en ook Aristoteles schijnt zich kandidaat te hebben gesteld, wat lijkt aan te tonen dat hij minstens nog als een lid van de Academie werd beschouwd en er niet mee had gebroken. Xenocrates werd de nieuwe leider van de school. Kort na 338, toen de geallieerde stadstaten onder aanvoering van Athene nabij Chaeronea de nederlaag leden tegen Alexander, gingen Aristoteles en zijn neef, de historiograaf Callisthenes, naar Delphi, waar zij archiefwerk verrichtten (zij stelden met name lijsten op van de overwinnaars in de Pythische Spelen). Na afloop kregen zij hiervoor een eredecreet, dat werd herroepen in 323, toen de sfeer opnieuw anti-Macedonisch werd.

Na de verwoesting van Thebe door Alexander (335–334) kon Aristoteles samen met Theophrastus terugkeren naar Athene, waar op dat moment dankzij de Macedonische overheersing een betrekkelijke rust heerste. Hiermee begon Aristoteles' tweede Atheense periode. Deze periode bracht hij evenwel niet door in de Academie. Voor zijn onderzoek en onderwijs vestigde hij zich voortaan in het Lyceum-gymnasium (dat behoorde tot het heiligdom van Apollo Lukeios). Deze 'verhuizing' laat zien dat

Aristoteles zijn eigen weg was opgegaan. Het is onduidelijk hoe Aristoteles met zijn omvangrijk didactisch materiaal (handschriften, kaarten, allerhande instrumenten) les gaf in een publieke ruimte als het gymnasium. Pas vier jaar na Aristoteles' dood zou Theophrastus, dankzij de toenmalige heerser in Athene en oud-leerling van Aristoteles, Demetrius van Phaleron, een eigen 'tuin' met bijbehorende huizen en een peripatos kunnen kopen. De peripatos, die de peripatetici hun naam gaf, was een overdekte en met zuilen afgeboorde wandelgalerij, een vast element bij vele openbare gebouwen.

In 323 stierf Alexander de Grote, pas 32 jaar. De anti-Macedonische gevoelens in Athene laaiden op en Demosthenes werd teruggedreven uit ballingschap. Samen met Herpyllis, de vrijgelaten slavin met wie hij sedert de dood van zijn eerste echtgenote samenleefde, vertrok Aristoteles naar Chalcis (Euboea). Nauwelijks één jaar later stierf ook Aristoteles zelf, op 63-jarige leeftijd en naar verluidt als een eenzaam man. Zijn testament is bewaard bij Diogenes Laërtius (V, 11–16) en in twee Arabische biografieën.

124

Korte bibliografie

* Bovenstaand artikel is een bewerking van een deel van de inleiding tot mijn licentiaatsscriptie: *Aristoteles, Categoriae. Inleiding, vertaling en commentaar*, met bibliografie (Universiteit Gent, 1999).

Over leven en werk van Aristoteles:

J.L. ACKRILL, *Aristoteles* (Groningen 1994).

J. BARNES (ed.), *The Cambridge Companion to Aristotle* (Cambridge 1996).

H. DE LEY, *Physis & Polis. Aristoteles' "Praktische Filosofie"* (Universiteit Gent 1996).

I. DÜRING, *Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens* (Heidelberg 1966).

De meest betrouwbare tekstuitgave van de *Categoriae* is:

L. MINIO-PALUELLO, *Aristotelis Categoriae et Liber De Interpretatione* (met handige Index Verborum) (Oxford 1949).

Een goede maar toch niet altijd even precieze (Engelse) vertaling en commentaar is:

J.L. ACKRILL, *Aristotle's Categories and De Interpretatione. Translated with notes* (Oxford 1963).

Een recent overzicht van Aristoteles' theorie van de *ousia* biedt:

M.L. GILL, *Aristotle On Substance – The Paradox of Unity* (Princeton 1991).

Voor de vele artikels i.v.m. de *Categoriae* verwijs ik naar de bibliografieën van de voornoemde werken.

De Galileërs hebben gewonnen

Het succes van geloofsmanagement

De laat-Romeinse keizer Julianus deed in zijn regeringsperiode van 361 tot 363 een vergeefse poging de religieuze klok terug te zetten. Tijdens het bewind van zijn voorgangers Constantijn (312–337) en Constantius (337–361) was het christendom de heidense religies steeds meer gaan overvleugelen. Als overtuigd aanhanger van de oude goden zette Julianus op twee fronten de tegenaanval in. Aan de ene kant kondigde hij allerlei maatregelen af tegen het nieuwe geloof, dat door hem stelselmatig een ziekte werd genoemd. Aan de andere kant probeerde hij de verminderde status van het heidendom weer te verhogen. Met het oog daarop heropende hij niet alleen een aantal tempels, maar sprak hij zich ook uit voor een totale reorganisatie van de heidense religie met een strakke hiërarchische structuur. Aan het hoofd daarvan moest de keizer zelf staan als de pontifex maximus. Onder zijn directe leiding kwamen hogepriesters, die op hun beurt verantwoordelijk zouden zijn voor lokale priesters. Al deze voorgangers werden geacht zelf naar hoge ethische maatstaven te leven en het aan hun zorgen toevertrouwde volk daarin positief te beïnvloeden. Afkomst mocht geen criterium zijn voor toetreding tot het ambt. Belangrijk was vooral liefde voor de goden en voor de medemens. Dit laatste moest zichtbaar worden in vormen van zorg voor de zwakkeren in de samenleving.

Deze heidense vorm van *philanthropia* lijkt opmerkelijk veel op de christelijke *caritas*. Geen wonder dat bisschop Gregorius van Nazianze, een tijdgenoot van Julianus, de keizer verweet slechts het kerkelijk organisatiemodel te hebben gekopieerd. Binnen de Kerk was men immers altijd al noodlijdenden te hulp gekomen, ook in de periode voordat Constantijn het christendom accepteerde en begon te bevoorstellen. De bisschop van Rome gaf bijvoorbeeld in het jaar 251 steun aan meer dan vijftienhonderd weduwen en andere armen. Behoeftige christenen uit de onderste lagen van de samenleving konden op meer hulp rekenen dan hun heidense lotgenoten. Julianus beschouwde dat als een van de belangrijkste redenen van de aantrekkingskracht van de Kerk. Welwillendheid tegenover vreemdelingen, zorg voor de graven van overledenen en een, in zijn ogen natuurlijk gesimuleerde, heilige leefwijze van de voorgangers waren volgens hem mede verantwoordelijk voor wat hij het ‘succes van het atheïsme’ noemde. Daarom wilde de keizer bijvoorbeeld niet meer dat heidense priesters nog te zien zouden zijn op verdachte plekken als theaters of taveernes.

Uit de bewaarde brieven van Julianus wordt duidelijk dat deze van mening was dat de organisatie van de christelijke Kerk een belangrijk aandeel had in haar succes. In de 18de eeuw werd die gedachte nieuw leven ingeblazen door Edward Gibbon. In

zijn *Fall and Decline* noemde hij vijf secundaire, historische oorzaken voor de snelle groei van het christendom. (De eerste oorzaak was voor hem natuurlijk nog de hand van God). Naast geloofsijver, uitzicht op een hiernamaals, wonderen en een hoge moraliteit was dat volgens hem 'de eenheid en de discipline van de christelijke republiek, die geleidelijk een onafhankelijke en groeiende staat vormde in het hart van het Romeinse rijk'. De woorden eenheid en discipline lijken te wijzen op een strak geleide organisatie. Hadden Julianus en Gibbon het bij het rechte eind bij hun inschatting van het grote belang van organisatorische factoren?

De eerste gemeenten

In de tweehonderd jaar voordat Constantijn een einde maakte aan de vervolgingen van de christenen, had de kerkelijke organisatie zich gemodelleerd naar het voorbeeld van het Romeinse bestuursapparaat. Bisschoppen, over de steden van het rijk verspreid, speelden daarin een cruciale rol. Zij waren de aangewezen bestuurlijke leiders en woordvoerders van hun gemeenten binnen een formele organisatiestructuur. Hun gezag was mede afhankelijk van het aanzien van de stad, waarin zij resideerden. Vandaar dat de positie van de bisschop van Rome in de eerste eeuwen al steeds belangrijker werd.

126

Een veel gehanteerde definitie van het begrip formele organisatie is: een sociaal verband dat met een bepaalde bedoeling is geconstrueerd. Dat houdt een zekere mate van taakomschrijving in, waardoor bepaalde doelstellingen kunnen worden nagestreefd. In het prille begin van het christendom was daar nog geen sprake van. De beweging van Christus en zijn apostelen kan nauwelijks een organisatie worden genoemd. Het gaat immers om een charismatische leider met een aantal volgelingen, met vrijwel geen vaste procedures of afspraken. Na de dood van Christus kunnen we in de eerste gemeenten de aanwezigheid constateren van apostelen, profeten en leraren, zonder dat duidelijk is wat voor precieze functies deze nu hadden. De apostel Paulus spreekt in dit verband nogal vaag van 'zwoegers voor de gemeente'.

Uit de brieven van Paulus worden de contouren zichtbaar van de christelijke gemeenschappen binnen het Romeinse rijk, waarmee hij correspondeerde. Het waren kleine groepjes, die alleen al door hun omvang een grote cohesie konden vertonen. Zij kwamen bijeen in huizen van de leden en werden met recht kerken aan huis genoemd. Die groepjes vormden de basiscellen van het christendom. In één stad konden meerdere van deze cellen voorkomen. Hun doelstelling was het heil in een allesomvattende betekenis door middel van het uitdragen van de boodschap van Christus. Nieuwe leden beëindigden als het ware hun vroegere sociale bestaan en gingen totaal andere, nauwe banden aan. Zij maakten voortaan deel uit van een nieuwe familie met nieuwe broeders en zusters. Ieder werd immers kind van God en met de andere kinderen verenigd in één hechte familie, die zich naar buiten toe hoogst exclusief opstel-

de. Sociale status vormde geen belemmering voor toetreding tot deze familie. Daarom was de sociale afkomst van de christenen veel meer heteroog dan bij andere gemeenschappen.

Ook konden vrouwen aanvankelijk een belangrijker rol dan gebruikelijk spelen. Dat kan in ieder geval niet aan de joodse wortels van het geloof hebben gelegen. Bekend zijn de woorden van de Rabbijn Eliëzer in diezelfde 1ste eeuw dat de Torah beter verbrand dan aan een vrouw onderwezen kon worden, omdat zij in alle zaken inferieur aan de man was. Christus stond veel positiever tegenover het mogelijke aandeel van vrouwen en dat heeft waarschijnlijk invloed gehad op haar positie binnen de eerste christengemeenten, waar zij bovendien soms als vrouw des (kerk)huizes belangrijk waren.

Een ander kenmerk van het christendom was het missionaire karakter. Het was een van de belangrijkste taken van de aanhangers het nieuwe geloof te verkondigen en te verspreiden naast het vieren van de liturgie en de diaconie (zorg voor de lijdende mens en voor zijn samenleving). De christelijke bekeringsdrift heeft er in ieder geval voor gezorgd dat de beweging in korte tijd werd verspreid over een aantal belangrijke stedelijke centra, zoals Antiochië, Korinthe en Ephese. Mede daarom kon zij de klappen te boven komen die zij in de jaren zestig van de 1ste eeuw ontving. Achtereenvolgens werden toen de belangrijkste apostelen geëxecuteerd, Petrus en Paulus in Rome en de misschien nog belangrijker Jacobus in Jeruzalem. Misschien nog belangrijker, omdat Jeruzalem na de dood van Christus de centrale plaats voor de christenen was geworden. Daar werden de discussies over de te volgen wegen binnen de beweging uitgevochten en beslist. Een goed voorbeeld hiervan was het debat over de vraag of nieuwe christenen de verplichting opgelegd moesten krijgen de joodse Wet na te leven. Dit hield onder andere besnijdenis in. Bij niet-joden was dat over het algemeen niet populair en de overwinning van Paulus in dit debat, dat rond 48 in Jeruzalem werd gehouden, verschafte het christendom mede de ruimte die het nodig had voor de latere groei. De centrale rol van Jeruzalem voor het vroege christendom viel weg door het mislukken van de joodse opstand van 66 tot 70 en de daarop volgende gedwongen verspreiding van de inwoners.

De na-apostolische tijd

Een kleine veertig jaar na de dood van Christus was het hoofdkwartier van de beweging in Jeruzalem gesloten en waren de voornaamste leiders niet meer in leven. Deze hadden nauwelijks een vaste organisatievorm binnen de gemeenten nagelaten. Apostolisch werk was in eerste instantie niet op organisatie gericht geweest en bovendien was dat ook niet zo nodig, omdat de tweede komst van Christus geacht werd nabij te zijn. Toch bleek een groot aantal gemeenten in diverse steden sterk genoeg om te overleven, vooral in het oostelijk deel van het Romeinse Rijk. In de volgende

fase, die wel de subapostolische wordt genoemd, kwam de schriftelijke vastlegging van het leven en de boodschap van Christus tot stand en de definitieve canonisatie van die boeken, die uiteindelijk tot het Nieuwe Testament zouden worden gerekend. Die canon werd het voornaamste houvast van de beweging.

Menselijke autoriteit werd aanvankelijk veel minder geformaliseerd. Iedereen binnen een gemeente die visioenen had of in tongen kon spreken (*glossolalie*) en op grond daarvan een rechtstreeks contact met de Heer kon suggereren, kon aanspraak maken op een zeker gezag. Uit deze periode zijn geen getuigenissen over die wijzen op een sterk aangezet leiderschap. Wel vinden we met name in de brieven van de bisschop van Antiochië, Ignatius, uit 107 verwijzingen naar het universele (katholieke) karakter van de kerk en een pleidooi om respect te hebben voor de figuur van de *episcopus*. De ouderlingen (*presbyteri*) in de kerk moesten volgens hem op hun bisschop zijn afgesteld zoals snaren op een harp. Zijn geschriften zijn symptomatisch voor een groeiend verlangen naar een meer gestructureerde vorm van bestuur voor de christelijke gemeenten, waarbij de onderlinge verhoudingen tussen ambtsdragers nauwkeuriger waren omschreven. Volgens Ignatius en andere bisschoppen moest er een vaste orthodoxie komen in het geloof, maar ook in de kerkelijke organisatie, de liturgie en de gedragscode voor zowel priesters als gelovigen.

128

In deze periode nam binnen de meeste gemeenten de invloed af van rondtrekkende profeten en leraren ten gunste van die van de vast aanwezige bisschoppen en priesters. Met name in de Paulinische gemeenten (vooral onder invloed van het gedachtegoed van Paulus) werd het ongedifferentieerde en charismatische kerkttype vervangen door een meer geïnstitutionaliseerde 'presbyterale' kerkleiding. De oude orde (charismatische leiding van profeten en leraren) leefde voort in de zogenaamde Matteaanse en Johanneïsche gemeenten, maar deze zijn in de 2de eeuw of verdwenen, of geheel geïsoleerd komen te staan.

De contouren van de voortschrijdende institutionalisering van de kerk zijn vaag, maar toch goed zichtbaar. De redenen hiervoor zijn minder transparant. Was het de invloed van bepaalde mensen, zoals de apostel Paulus en zijn navolgers, een noodzakelijk antwoord op de beginnende vervolgingen of niet meer dan de normale gang der historie: bewegingen verdwijnen of institutionaliseren? De befaamde Franse oud-historicus Paul Veyne heeft eens geschreven dat de loop van de geschiedenis niet verklaard kan worden (*expliquer*), maar hooguit uiteengezet (*expliquer*). Toch moet het mogelijk zijn in dit proces een aantal belangrijke factoren te onderscheiden.

Monarchen in het paars

In de 1ste en 2de eeuw waren in de gemeenten de belangrijkste voorgangers al actief, die wij uit een latere periode goed kennen: toezichhouders (*episcopi*), ouderlingen

(*presbyteri*) en diakenen (*diaconi*). Hun precieze taken werden nauwer omschreven en ook de onderlinge hiërarchische verhoudingen werden scherper gesteld. De bisschop werd steeds meer het onbetwiste hoofd van de gemeente. Grote nadruk werd gelegd op de zogenaamde apostolische successie, de in rechte lijn overgedragen geestelijke autoriteit van de apostelen en een daarmee gepaard gaande benoeming voor het leven.

Een aantal redenen zijn verantwoordelijk voor deze machtstoename. Het was voor de christenen van het grootste belang dat er een zo groot mogelijke eenduidigheid bestond over het verblijf op aarde en de boodschap van Christus. Een krachtig leiderschap kon een gewenste orthodoxie in deze tot stand brengen en ook in andere opzichten de 'eenheid en discipline' van Gibbon bewerkstelligen. Ook de toenemende globalisering van de Kerk had hetzelfde gevolg. Onder globalisering wil ik hier niet alleen verstaan het verder oprukken van nieuwe christelijke gemeenten over het hele Romeinse Rijk, maar vooral het vermogen van al deze eenheden contact met elkaar te onderhouden over geloofszaken. Al in 198 was de toenmalige bisschop van Rome, Victor, in staat concilies door het hele rijk heen te laten houden om een datum vast te stellen, waarop het Paasfeest voortaan diende te worden gevierd. Concilies zouden bij uitstek de gelegenheden worden waarbij bisschoppen uit een bepaalde regio of uit het hele rijk bij elkaar zouden komen voor onderling overleg en het nemen van algemeen geldende besluiten. Vóór het optreden van Constantijn werden binnen een provincie al minimaal twee van dergelijke bijeenkomsten per jaar gehouden om te discussiëren over doctrinaire aangelegenheden en bijvoorbeeld beroepen tegen uitgevaardigde excommunicaties te horen. Deze concilies vonden meestal plaats in de belangrijkste stad (*metropolis*) van de provincie. Daarnaast waren er ook bijeenkomsten met een grotere deelname. De bekendste is het concilie van Nicea geweest in 325. Dat kwam natuurlijk in de eerste plaats door de geruchtmakende veroordeling van de Arianen, maar er werden ook een aantal organisatorische kwesties geregeld. De bisdommen van Alexandrië en Antiochië ontvingen een zeker primaat. Verder kreeg de bisschop van Rome het gezag over alle kleinere bisdommetjes in de buurt, die binnen de grenzen lagen van het gebied waarover de *praefectus urbis* (de 'burgemeester' van Rome) jurisdictie had. Nieuw was dit gebruik van een voorbeeld van de Romeinse bestuursstructuur niet. In de 2de en 3de eeuw had de kerkelijke organisatie zich verder ontwikkeld langs de lijnen die door de staat werden gehanteerd. Zo waren bisschoppen in principe wel collegiaal, maar hadden sommigen toch meer invloed, omdat zij hun ambt uitoefenden in de belangrijkste steden van het rijk. Op een concilie in Noord-Afrika gaf eerst de bisschop van Carthago zijn mening en het kwam slechts zelden voor, dat die niet door zijn nominale collega's werd gevolgd. Op een groter concilie gaf de primaat van Afrika op zijn beurt weer de voorrang aan de bisschop van het nog grotere en belangrijkste Rome. De groeiende overeenkomst tussen de organisatie van

de staat en die van de kerk verklaart ook waarom het steeds meer voorkwam dat voormalige staatsfunctionarissen met ambtelijke ervaring tot bisschop werden benoemd. Bestuurservaring gold duidelijk als een gewichtige kwalificatie.

Bisschoppen in de vroege christelijke gemeenten werden gekozen. Dat gebeurde door de presbyters van het bisdom, terwijl de gewone gelovigen er hun goedkeuring aan moesten geven. Het sacrament van de inwijding kon slechts door een andere bisschop worden toegediend. Dat had tot gevolg dat de mening van de prelaten uit de buurt ook een rol speelde bij de keuze. Na Nicea werd dit meer geformaliseerd. Een gekozen bisschop mocht alleen maar worden gewijd wanneer er toestemming was van de belangrijkste bisschop uit de provinciemetropool en er tevens een meerderheid van de andere bisschoppen uit de regio vóór was. Tijdens hetzelfde concilie werd ook de regel ingesteld, dat een eenmaal benoemde bisschop niet meer naar een andere zetel kon vertrekken. In de praktijk bracht dat flink wat nadelen met zich mee. Het werd moeilijker voor een belangrijke post een ervaren man te vinden, terwijl bekwame mensen op een minder belangrijke plek daar niet meer vanaf konden. De eerder genoemde Gregorius van Nazianze is van dat laatste een goed voorbeeld.

130

Groeiende macht

Wat waren nu de voornaamste taken van een bisschop? Hij moest toezicht houden op de liturgie, die steeds meer geformaliseerd werd, en op de toediening van de sacramenten. Hij moest preken voor de gelovigen en hij was verantwoordelijk voor theologische debatten en vooral voor de theologische disciplineren, in de eerste plaats natuurlijk binnen zijn eigen bisdom. Verder moest hij zorg dragen voor de materiële bezittingen van de Kerk. Aan het eind van de 2de eeuw hadden de verschillende bisdommen langzamerhand eigen bezittingen verworven die moesten worden beheerd. Dat waren eerst hoofdzakelijk kerkgebouwen en terreinen waarop gelovigen konden worden begraven. Later kwamen daar landgoederen (*fundi*) bij die welgestelde christenen aan de kerk hadden nagelaten. Bij de vervulling van deze beheerstaken steunde een bisschop op zijn diakenen. Van het geld dat de kerk uit giften en uit de opbrengst van eigen bezittingen binnenhaalde, moest in de eerste plaats het onderhoud van de bisschop en zijn groeiende staf worden betaald en de liefdadigheid worden verzorgd. Vanuit de totstandkoming van de eerste gemeenten had de Kerk immers een sterk verantwoordelijkheidsgevoel overgehouden voor de verzorging van de zieken, weduwen en wezen en andere behoeftigen. Met name deze laatste groep kon voor onvoorziene uitgaven zorgen. Zo betaalde de bisschop van Carthago eens honderdduizend sestertiën losgeld voor gelovigen die door stammen uit het binnenland waren ontvoerd. Andere functies waren het onderhouden van contact met de wereldlijke autoriteiten en het aanstellingsbeleid ten aanzien van zijn eigen geestelijkheid. De bisschop liet

nieuwe leden tot de gemeenschap toe door middel van de doop en kon anderen excommuniceren.

De cumulatie van al deze bevoegdheden en de daarmee gepaard gaande uitbreiding van zijn eigen organisatie heeft de positie van de bisschop steeds meer versterkt. Dat werd ook meer zichtbaar. Sinds 250 werd in Rome ieder jaar een plechtige viering gehouden op de dag van de wijding van de bisschop. Deze beschikte ook over een steeds groeiende staf. In 251, op het hoogtepunt van de vervolging door keizer Decius, had paus Cornelius in Rome 46 presbyters onder zich, 7 diakenen, 7 subdiakenen, 42 acolyten en 52 duiveluitdrijvers, voorlezers en deurwachters. Deze laatsten waren de laagsten in rang, maar zij hadden de mogelijkheid op te klimmen in de hiërarchie. Na Constantijn nam de bisschoppelijke macht alleen nog maar toe. In de 4de eeuw vaardigde de overheid zelfs een wet uit dat priesters alleen nog maar voor een kerkelijke rechtbank konden worden gedaagd, waar een bisschop over hen moest oordelen.

Na de 1ste eeuw kwam het nog maar zelden voor dat van binnen uit pogingen werden ondernomen de bestaande kerkelijke orde aan te tasten. Tijdens de eerste algemene christenvervolging van 250, die voornamelijk tegen de leiding van de Kerk was gericht, was de bisschop van Carthago, Cyprianus, ondergedoken. Toen hij na het einde van de troebelen in zijn stad terugkwam, waren er enkele overlevende belijders (*confessores*) die op grond van de door hen ondergane martelingen zijn autoriteit betwistten. Binnen de Kerk van de Martelaren voelden zij zich de spirituele leiders en claimden bijvoorbeeld het bisschoppelijk recht van de zondenvergeving met de oplegging van de daarbij horende boetedoening. Cyprianus kwam deze kleine opstand snel te boven, onder andere door het beproefde middel van snelle promotie van zijn tegenstanders binnen de bestaande orde. De belangrijkste kreeg, hoewel hij nog niet de voorgeschreven leeftijd van dertig jaar had, de functie van presbyter en het daarbij horende stipendium. Acht jaar later nam Cyprianus overigens geen enkel risico meer. Tijdens de persecutie onder keizer Valerianus bleef hij in de stad en verkoos zelf de marteldood.

Een management-triomp?

Is de uiteindelijke triomp van het christendom nu vooral toe te schrijven aan de opbouw van een hechte organisatie of niet? In de moderne literatuur wordt het nog steeds als een belangrijke factor genoemd, naast aandacht voor de christelijke gerichtheid op het hiernamaals, de wonderen, de vervolgingen, de toegankelijkheid en het gevoel van sociale geborgenheid. Allemaal zaken waardoor het christendom zich zou onderscheiden van het heidendom en die aantrekkelijk waren voor de antieke mensheid. Daarnaast wordt er vooral de laatste tijd weer sterk op een beslissende rol van Constantijn gewezen. Vóór zijn optreden zou slechts een kleine minderheid (5%) van

de rijksbevolking christen zijn geweest. De opmars van de Kerk zou pas onder zijn hoede zijn begonnen. Andere geleerden nemen een tussenpositie in. Naar hun idee had het christendom in het oostelijk deel van het rijk al de overhand en is Constantijns optreden alleen maar bepalend geweest voor het westen. Een monocausale verklaring is echter niet op zijn plaats. Verschillende mensen hebben zich om verschillende redenen aangetrokken gevoeld tot het nieuwe geloof.

De organisatie van de Kerk heeft een belangrijke rol gespeeld bij het overleven in de eerste twee eeuwen. De verwachting van en de hoop op het nabije einde van de wereld raakte iets verder op de achtergrond en de bekering van die wereld tot De Leer en dus Het Heil en de continuïteit van de eigen organisatie werden de hoofddoelstellingen. Volgens de socioloog Etzioni zijn dergelijke bijstellingen te verwachten bij dit soort organisaties.

Voor het bereiken van deze specifieke doelen was met name het geïnstitutionaliseerde leiderschap van wezenlijke betekenis. De figuur van de bisschop werd steeds indrukwekkender en zijn paars imposanter. Dit hield gelijke tred met de eisen die aan hem werden gesteld ten aanzien van zijn persoonlijke heiligheid.

132

Niet voor niets wilde Julianus zulke mensen ook voor de heidense religie. Net als hun christelijke collega's moesten zij voorgaan in de strijd. Zij werden daarbij geholpen door een duidelijk vijandbeeld van het oprukkende christendom. Bij de christenen zelf was de onderlinge cohesie en solidariteit, zo kenmerkend voor een vervolgd groep, door hun maatschappelijk succes sterk verminderd. Ketterse en schismatieke bewegingen teisterden de organisatie, maar deze was inmiddels zo uitgegroeid dat Julianus de religieuze koers van Europa niet meer kon verleggen.

Korte bibliografie

- A.A.T. EHRHARDT, *The Apostolic Succession in the First Two Centuries of the Church* (London 1953).
- ETZIONI, *Modern Organizations* (New Jersey 1964).
- W.H.C. FREND, *The Rise of Christianity* (London 1984).
- A.R. HANDS, *Charities and Social Aid in Greece and Rome* (London 1968).
- C.J. LAMMERS, *Organisaties Vergelijkenderwijs* (Utrecht 1983).
- R. LANE FOX, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the second century A.D. to the Conversion of Constantine* (London 1986).
- R. LANE FOX, *The Unauthorized Version: truth and fiction in the Bible* (London 1992).
- w.a. meeks, *The First Urban Christians. The social world of the apostle Paul* (London 1983).
- D. PRAET, *De God der Goden. De christianisering van het Romeinse Rijk* (Kampen 1995).
- E. SCHILLEBEECKX, *Kerkelijk ambt. Voorgangers in de gemeente van Jezus Christus* (Bloemendaal 1980).

Tussen Tacitus en Dante

Over de historicus Ammianus Marcellinus

U t miles quondam et Graecus

Het geschiedwerk van de uit Antiochië in Syrië afkomstige Ammianus Marcellinus eindigt met een persoonlijke ontboezeming. ‘Dit alles’, aldus de 4de-eeuwse auteur van de in het Latijn geschreven *Res Gestae*, ‘heb ik, een voormalig militair en een Griek (*ut miles quondam et Graecus*), naar beste kunnen uiteengezet’ (XXXI 16. 9).

Op het eerste gezicht lijken de geciteerde woorden niet moeilijk te duiden. Zegt Ammianus niet elders in zijn werk dat hij heeft behoord tot een elite-eenheid van het Romeinse leger, de *protectores domestici*, stafofficieren met bijzondere opdrachten (XV 5. 22)? En laat hij niet op diverse plaatsen in zijn *Res Gestae* duidelijk merken dat hij van huis uit Griekstalig was, zoals wanneer hij in XVII 7. 11 over onderaardse gangen zegt: ‘in het Grieks noemen wij zulke gangen syringes (σύριγγες)?’

Bij nadere beschouwing roept het *ut miles quondam et Graecus* echter vragen op. Bevatten de woorden alleen maar een feitelijke mededeling, of zit er meer achter? Volgens sommigen zijn ze op te vatten als een uiting van bescheidenheid en betekenen ze zoiets als: ‘hoewel ik maar een voormalig militair ben en dus als ijzervreter niet erg geschikt om als dienaar der Muzen op te treden, en hoewel ik maar een Griek ben en dus iemand die zich met het schrijven van een werk in het Latijn op glad ijs heeft begeven’. Anderen daarentegen zien in Ammianus’ woorden een uiting van trots. Zij menen dat de historicus tot zijn lezers wil zeggen: ‘bedenk dat mijn werk er een is in de traditie van Thucydides en Polybius, met beschrijvingen van veldslagen, belegeringen enzovoort, en dat ik, als oud-soldaat, als geen ander in staat ben daarover met kennis van zaken te schrijven; bedenk bovendien dat ik een Griek ben, en dus een representant van de aloude en roemrijke Griekse beschaving’.

Hoe dit ook zij, zeker is in ieder geval dat de Griekstalige Ammianus zijn *Res Gestae* niet schreef in zijn moedertaal, maar in het Latijn. Een niet al te best Latijn, vinden en vonden sommigen. Edward Gibbon, de beroemde auteur van *The Decline and Fall of the Roman Empire*, sprak van stilistische gebreken en een chaotische en ingewikkelde verhaaltrant. Eduard Norden, kenner bij uitstek van het antieke kunstproza, bekritiseerde Ammianus’ onvermogen om zich in correct Latijn uit te drukken. En in de gezaghebbende literatuurgeschiedenis van Schanz-Hosius wordt de stijl van de historicus uit Antiochië met het woord ‘bizar’ gekarakteriseerd.

Er zijn ook andere geluiden te horen geweest. Ernst Stein noemde Ammianus het grootste literaire genie tussen Tacitus en Dante, terwijl dezelfde Eduard Norden

die Ammianus hard viel om zijn gebrekkig Latijn, aangenaam was getroffen door de levendige beschrijvingen en de geslaagde karakterportretten in de *Res Gestae*. Norden prees ook de frisheid en de originaliteit van het werk. Vooral in de laatste jaren is het oordeel over Ammianus' stijl minder streng geworden. Dit is niet zozeer toe te schrijven aan een verandering van smaak, als aan een groeiend besef dat het niet aangaat om geschriften uit een bepaalde periode te meten met de maatstaven van een andere. Tussen het klassieke Latijn van Cicero en het proza van Ammianus ligt zonder twijfel een wereld van verschil. Maar om de taal van Ammianus te typeren kan men beter, naar het voorbeeld van Jacques Fontaine, over 'barok' dan over 'bizar' Latijn spreken.

Vanaf de regering van Nerva tot de dood van Valens

134

Bij het grote publiek is Ammianus Marcellinus minder bekend dan Sallustius, Livius en Tacitus, de grote drie van de Latijnse historiografie. In de kring van vakgenoten was de kennis over Ammianus tot voor kort evenmin erg groot. Het feit dat de *Res Gestae* gaan over de late oudheid, hangt hiermee ongetwijfeld samen. De laatste eeuwen van het Romeinse keizerrijk zijn nu eenmaal lange tijd vooral gezien als een tijdperk van neergang en verval. Tegenwoordig beseft men echter beter dan voorheen dat de late oudheid in vele opzichten een interessante periode is, al was het alleen maar vanwege de ontwikkelingen die Constantijn de Grote door zijn bekering tot het christendom in gang heeft gezet. De late keizertijd wordt dan ook de laatste tijd intensief bestudeerd en er is, in het verlengde hiervan, veel belangstelling voor het werk van Ammianus Marcellinus.

Ammianus' geschiedwerk telde oorspronkelijk eenendertig boeken. 'Ik ben begonnen', schrijft hij in zijn slothoofdstuk (XXXI 16. 9), 'bij de regering van keizer Nerva'. Wie meent dat het hierboven geciteerde *ut miles quondam et Graecus* eerder een uiting van trots is dan van bescheidenheid, vindt in deze woorden steun. Door met de regering van Nerva (96–98) zijn *Res Gestae* aan te vangen knoopt Ammianus immers kennelijk aan bij de grote Tacitus (die in zijn *Annales* en *Historiae* precies tot aan Nerva's regering was gekomen) en niet bij zijn directe voorgangers. Nu stelde de Latijnse historiografie na Tacitus (ca. 55 – ca. 120) inderdaad niet veel voor. Zij leverde slechts beknopte historische overzichten of samenvattingen van oudere werken op. Ammianus' werk is van een andere orde. Dat er na Tacitus geen groter literair genie heeft geleefd dan Ammianus, is overdreven, maar dat Ammianus Marcellinus de beste Latijnse geschiedschrijver is sinds Tacitus, lijdt geen twijfel.

Helaas zijn de eerste dertien boeken van de *Res Gestae* verloren gegaan. In de resterende achttien boeken wordt de geschiedenis van 353 tot 378 behandeld, een periode die Ammianus zelf heeft meegemaakt. Aanvankelijk zat toen Constantius II, een zoon van Constantijn de Grote, op de keizerstroon. Deze Constantius (337–361)

had tijdens zijn regering niet alleen te kampen met invallen van Germanen aan de noordelijke grenzen van het rijk en met een oorlog tegen de Perzen, maar moest ook burgeroorlogen uitvechten. Om steun bij zijn zware taak te krijgen benoemde hij in 355 zijn neef Julianus tot Caesar, dat wil zeggen, tot medekeizer in een ondergeschikte positie (de titel van Constantius zelf was Augustus).

Julianus, die aan zijn afval van het christendom zijn bijnaam Apostata ('de Afvallige') dankt, is Ammianus' grote held. Het is dan ook duidelijk aan wiens kant de geschiedschrijver staat bij zijn beschrijving van de gebeurtenissen in Parijs in het begin van 360, toen Julianus' soldaten, tegen de zin van Constantius, hun Caesar tot Augustus uitriepen. Een burgeroorlog dreigde, maar voor het tot een treffen tussen de beide neven kwam, stierf Constantius (361).

Julianus, nu alleen Augustus, sneuvelde in 363 tijdens een expeditie tegen de Perzen, voordat zijn anti-christelijke politiek veel uitwerking had kunnen hebben. Hij werd opgevolgd door Jovianus, die maar kortstondig keizer is geweest (363–364). In zijn geschiedverhaal is Ammianus dan toegekomen aan boek XXV. Aanvankelijk had hij zijn werk met dit boek willen afronden, maar er kwam nog een vervolg, waarin het keizerschap van Valentinianus (364–375) aan bod komt en dat van Valentinianus' medekeizers Valens en Gratianus. Ook tijdens hun regeringsperioden had het Romeinse rijk met diverse problemen te kampen. Het gevaar van de Perzen was voorlopig geweken, maar aan de Donaugrens werd de situatie steeds meer gespannen door het opringen van de Gothen.

'Ik ben gekomen tot de dood van Valens', schrijft Ammianus in XXXI 16. 9. Het is, zeker achteraf gezien, een passend einde. Valens is in het jaar 378 omgekomen. Hij sneuvelde bij Adrianopel tegen de Gothen, in een veldslag die voor de Romeinen zo rampzalig is verlopen dat Ammianus hem vergeleek met de nederlaag bij Cannae tegen Hannibal (216 v.Chr.). Een tijdgenoot, de kerkhistoricus Rufinus, sprak van het 'begin van alle ellende' (*Historia Ecclesiastica* II 13). En inderdaad, na de slag bij Adrianopel ging het met het Romeinse rijk snel bergafwaarts, terwijl het in de 4de eeuw in allerlei opzichten juist een renaissance had beleefd.

Miles quondam

Over de nasleep van de slag bij Adrianopel schrijft Ammianus, met woorden die ten dele herinneren aan verzen van Vergilius (*Aeneis* V 865 en XII 36): 'aasgieren vraten de lijken van de gevallen en deden zich er naar hartelust aan tegoed; nog vandaag de dag (*nunc usque*) liggen als bewijs daarvan de velden wit te blinken van het gebeente' (XXXI 7. 16). Dat *nunc usque* duidt er vermoedelijk op dat Ammianus de plek kende van eigen aanschouwing.

Ook elders in de *Res Gestae* is onze auteur enkele malen zelf aanwezig. Meer dan

veel van zijn voorgangers vlecht Ammianus persoonlijke belevenissen in zijn werk in. Zo lezen wij dat hij aan het begin van zijn militaire carrière op keizerlijk bevel werd toegevoegd aan de staf van generaal Ursicinus, die in 354 in het oosten van het Romeinse rijk opereerde (XIV 9. 1), en dat, toen Ursicinus nog in datzelfde jaar werd teruggeroepen naar Italië, Ammianus hem daarheen volgde (XIV 11. 5). Hij vergezelde de door hem hogelijk bewonderde generaal ook op diens missies naar Gallië en Germanië (XV 5. 22). Zijn kennis van Gallië, waarover hij veel gelezen moet hebben, legde Ammianus neer in een aantal excursen (de capita 8–12 van boek XV). Dergelijke uitweidingen vol boekenwijsheid, over geografische en etnografische onderwerpen veelal, maar ook over zons- en maansverduisteringen, de regenboog, de voorspellingskunst, enzovoort, treft men her en der in de *Res Gestae* aan.

In 357 waren Ursicinus en Ammianus terug in het oosten (XVI 10. 21, XVIII 4. 7, 6. 5, 6. 20–27), waar de Romeinen het zwaar te verduren hadden tegen de Perzen. In 359, ontsnapt aan een vijandelijke hinderlaag, kon Ammianus ternauwernood Amida bereiken (XVIII 8. 1 e.v.). Deze stad, nu Diyarbakir in Turkije, viel echter korte tijd later de Perzen in handen. Tijdens de inname ervan wist Ammianus te ontsnappen: Terwijl de avond viel en het donker werd, was een groot aantal van onze soldaten nog steeds met de vijand in een handgemeen verwickeld. Het zat ons niet mee: de krijgs-kans begon te keren. Ik hield me intussen, samen met twee anderen, verborgen in een afgelegen deel van de stad. Onder bescherming van het nachtelijk duister wist ik via een achterpoortje, waar niemand de wacht hield, te ontsnappen. Doordat ik bekend was met het onherbergzame terrein en ik steun had aan mijn beide metgezellen die er de pas in konden zetten, bereikte ik tenslotte de tiende mijlpaal. Daar, in een wisselstation van de postdienst, kwamen we even op verhaal. Maar toen we verder gingen, kon ik al gauw niet meer. Al dat lopen werd me te veel. Als heer van stand ben ik dat ook niet gewend.

Plotseling (ik was werkelijk dodelijk vermoeid) werd mijn aandacht getroffen door iets afschuwelijks. Het zou, bleek naderhand, mijn redding worden. Op een paard dat zonder zadel en ongetoomd voortjoeg zag ik een stalknecht zitten. Hij had, om niet te vallen, de teugel waarmee het dier normaliter geleid werd naar goed gebruik strak om zijn linkerhand gebonden. Maar toen hij even later toch van het paard werd afgeslingerd, kon hij de knoop niet losmaken, zodat zijn lichaam, voortgesleept over het ruige gebied vol struikgewas, geheel en al in stukken werd gereten. Van het draven toch al uitgeput werd het paard nu ook in zijn vaart gestuit door het gewicht van het lijk, zodat ik het dier kon vangen en mij op zijn rug kon zetten. Het was net op tijd gekomen.

Na een moeizame tocht kwam ik met mijn eerder genoemde metgezellen aan bij enkele zwavelhoudende en van nature warme bronnen. Al een hele tijd op zoek

naar water sleepten wij ons daarheen, uitgedroogd door hitte en dorst. We vonden een bijna bodemloze put, te diep om erin af te dalen. Bovendien beschikten we niet over touwen. Maar nood maakt vindingrijk. We scheurden onze linnen tunica's in langwerpige repen en maakten daarvan een heel lang koord. Aan het uiteinde bevestigden we de muts die een van ons onder zijn helm droeg. De muts lieten we vervolgens aan het koord in de put zakken, waar hij zich als een spons volzoog met water. En zo konden we zonder probleem de dorst die ons kwelde lessen.

Hiervandaan haastten wij ons naar de rivier de Eufraat. We wilden net naar de andere oever oversteken met het bootje dat op die plek van oudsher gebruikt wordt om mens en dier over te zetten, toen we in de verte een in verwarring vluchtend eskadron Romeinse ruiters zagen, met vaandels en al. Ze werden achtervolgd door een grote groep Perzen. Onduidelijk was waar de vijand zo plotseling vandaan gekomen was om de voorttrekkende Romeinen in de rug aan te vallen.

Dit voorbeeld brengt mij op de volgende gedachte. Ik geloof niet dat de zogenaamde 'uit de aarde geboren' werkelijk uit de plooiën van de aarde te voorschijn zijn gekomen. Volgens mij is het zo dat deze mannen bij hun geboorte een uitzonderlijke snelheid hebben meegekregen. Ze doken nu eens onverwacht hier op, dan daar. Dat leverde hun de naam 'sparto' (gezaaiden) op. Maar omdat men vroeger nu eenmaal graag fantaseerde en overdreef, meende men dat ze uit de aarde opgedoken waren.¹

Verontrust door het onheil dat we voor onze ogen zagen gebeuren besefte ik dat alleen snelheid ons kon redden. Wij baanden ons daarom ijlings een weg door struikgewas en bossen naar hoger gelegen bergen. Vandaar bereikten wij Melitene, een stad in Armenia Minor. Daar troffen we een generaal aan (Ursicinus?), die op het punt stond te vertrekken. Bij hem sloten we ons aan. Zo zagen we onverwachts Antiochië terug (XIX 8. 5–12).

Niet bekend is wat Ammianus in de jaren tussen 359 en 363 heeft gedaan. Wel weten we dat hij in 363 diende onder keizer Julianus (XXIII 5. 7 e.v.). Na de ongelukkige afloop van Julianus' expeditie verbleef hij weer enige tijd in Antiochië (XXX 4. 4), vermoedelijk nu niet meer in actieve dienst als legerofficier. In deze jaren zal hij onder andere met het werk aan zijn *Res Gestae* bezig zijn geweest. Af en toe begaf hij zich op reis (e.g. XXVI 10. 19) en op een gegeven moment vestigde hij zich in Rome. Daar ontving hij in 392 een brief van zijn stadgenoot Libanius (*Epistula* 1063), waarin deze melding maakt van Ammianus' roem als historicus en de publicatie van zijn werk. Niet lang daarna (circa 395) zal Ammianus gestorven zijn.

Ammianus als historicus

'In mijn werk verkondig ik de waarheid en ik heb, naar ik meen, het nooit willens en

wetens gewaagd om door iets te verzwijgen of door leugens te vertellen afbreuk te doen aan het waarheidsgehalte van mijn werk' (XXXI 16. 9).

Het zal niet verbazen dat niet alle moderne beoordelaars onderschrijven wat Ammianus in zijn epiloog over het waarheidsgehalte van zijn werk zegt. Zoals over de stijl, zo valt ook over de inhoud te twisten. Niettemin, in het algemeen geldt Ammianus als een redelijk betrouwbaar historicus en beschouwt men zijn *Res Gestae* als een stevige basis voor moderne reconstructies van de periode 353–378. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat Ammianus geen fouten heeft gemaakt of dat hij zich niet, bewust of onbewust, aan verdraaiingen heeft bezondigd. Soms stelt zijn werk een lezer zelfs voor raadsels.²

Er zijn ook regelrechte tegenstrijdigheden in de *Res Gestae* te ontdekken. Zo verklaart Ammianus in een programmatische uitspraak in het begin van boek XXVI dat een serieus historicus zich moet concentreren op belangrijke zaken en zich niet moet bezig houden met triviale kleinigheden, maar hij lapt deze regel zelf op een aantal plaatsen aan zijn laars. Gelukkig maar, want anders zou de lectuur een stuk minder onderhoudend zijn. We zouden dan bijvoorbeeld niet bekend zijn met sommige woorden die behoren tot de zogenaamde *sermo vulgaris* of *sermo castrensis* ('soldatentaal').

138

Zo'n woord is *sabaiarius*, dat nergens elders geattesteerd is dan in Ammianus' RG XXVI 8. 2. In de bewuste passage legt onze historicus uit dat *sabaia* een soort bier was, een armelu's drank in Illyricum, gemaakt van gerst of een andere graansoort die vloeibaar was gemaakt. Hij vertelt dit naar aanleiding van wat de in Illyricum geboren keizer Valens overkwam, toen hij Calchedon aan de Bosporus belegerde. Door de op de muren verzamelde bewoners van die stad werd Valens uitgejouwd en uitgemaakt voor *sabaiarius* 'bierdrinker', een dodelijke belediging in een wereld waarin wijn stond voor beschaving en bier werd beschouwd als een drank van barbaren.

Een ander, serieuzer voorbeeld van tegenstrijdigheden die men in Ammianus' werk kan aantreffen is het volgende. Keizer Constantius II wordt herhaaldelijk afgeschilderd als iemand die alleen in burgeroorlogen zijn mannetje stond en tegen buitenlandse vijanden aarzelend en zonder succes optrad (XIV 10. 16, 11. 8, XIX 12. 16, XXI 1. 2, 13. 7, 16. 15). Maar in de beschrijving van de campagne tegen de Sarmaten en Quadi aan de Donau in 358 zien we Constantius als een model van krijgsmanschap opereren, voorzichtig, dapper, verstandig en efficiënt (XVII 12–13).

Constantius II komt er in de regel bij Ammianus slecht af. Hij was in de ogen van de Antiocheense historicus een slecht keizer en bovendien nog wreder dan Caligula, Domitianus en Commodus (XXI 16. 8). Dit beeld strookt niet met de werkelijkheid, maar het is duidelijk waarom Ammianus Constantius zo schildert: hij fungeert als contrast met de hogelijk bewonderde Julianus. Het is overigens niet zo dat Ammianus

een kritiekloze bewonderaar van laatstgenoemde was. Hij zag wel degelijk ook de tekortkomingen van de Apostata in. Zo vond hij dat de wet, waarmee Julianus het aan christelijke leraren verbood les te geven in de heidense klassieken, ‘met eeuwig zwijgen moest worden bedekt’ (XXII 10. 7; vgl. XXV 4. 20).

Christendom en geschiedschrijving

Als iets de late oudheid onderscheidt van de vroege keizertijd, dan is het de plaats van het christendom in de maatschappij. Werden christenen in het Romeinse rijk in de eerste eeuwen van onze jaartelling op gezette tijden wreed vervolgd, na de bekering van keizer Constantijn (306–337) was dat voorbij. In snel tempo werd het rijk gechristianiseerd. Weliswaar was de rol van de pagane goden niet van de ene dag op de andere volledig uitgespeeld, maar het was niettemin duidelijk dat de god van de christenen steeds meer terrein won. Deze ontwikkeling kon ook Julianus de Afvallige tijdens zijn korte regeringsperiode (361–363) niet stuiten – Julianus’ optreden is slechts een overdrijvend wolkje geweest, aldus later bisschop Athanasius van Alexandrië (geciteerd in Rufinus, *Historia Ecclesiastica* X 35). Onder keizer Theodosius (379–395) werd het christendom staatsgodsdienst.

Ammianus, die leefde van circa 330–395, heeft de doorbraak van het christendom van nabij meegemaakt. Uit zijn *Res Gestae* blijkt dat hij, hoewel zelf aanhanger van de traditionele godsdienst, tolerant was in zijn houding tegenover de christenen. Op een dertigtal plaatsen in zijn werk verwijst hij naar christelijke instellingen of gebruiken. Hij bezigt, als dat zo te pas komt, woorden als *ecclesia* (‘kerk’), *episcopus* (‘bisschop’), *presbyter* (‘priester’), *martyr* (‘martelaar’), *synodus* (‘synode’), soms voorzien van een toevoeging als *ut appellant Christiani* (‘zoals de christenen dat zeggen’). Hij kent het feest van de Epifanie (XXI 2. 5). Hij spreekt over *virgines Christiano ritu cultui divino sacratas* (‘maagden die naar christelijke rite aan de verering van hun god zijn gewijd’, XVIII 10. 4). En hij wijdt tamelijk uitvoerige passages aan de volgende kwesties: het conflict tussen keizer Constantius II en paus Liberius in 355 over de afzetting van bisschop Athanasius van Alexandrië (XV 7. 6–10), de rellen in Alexandrië in december 361 waarbij bisschop Georgius werd gelyncht (XXII 11. 2–11) en de bloedige strijd tussen de aanhangers van Damasus en Ursinus over de vraag wie de in 366 gestorven bisschop van Rome zou mogen opvolgen (XXVII 3. 11–15).

Vergeleken met heidense collega-historici slaat Ammianus met zijn aandacht voor het christendom geen gek figuur. Zijn tijdgenoot Eutropius spreekt in zijn ‘Korte geschiedenis vanaf de stichting van de stad’ slechts één keer over de christelijke religie (X 16. 3), terwijl Festus en Aurelius Victor er in hun boeken met geen woord over reppen, wat zeker in de hoofdstukken over Constantijn de Grote en Julianus de Afvallige voor moderne lezers een opvallende omissie is. Heel erg veel ruimte in zijn

werk gunt Ammianus de christenen overigens niet. Wie dan ook meent dat een geschiedwerk over de 4de eeuw n.Chr. eerst en vooral in het teken behoort te staan van de tegenstelling tussen heidenen en christenen en bovendien moet gaan over de strijd tussen christenen onderling (over het Donatisme, Arianisme, Homeousianisme, enzovoort), vindt in Ammianus' werk weinig van zijn (of haar) gading.

Men mag het betreuren dat in Ammianus' *Res Gestae* het christendom slechts terloops ter sprake komt, maar het zou onbillijk zijn de auteur hierover al te hard te vallen. In de heidense historiografische traditie is er voor religie als zelfstandige categorie nu eenmaal geen plaats: religieuze zaken (voortekenen, offers, de hulp van de goden op het slagveld, enzovoort) zijn ondergeschikt aan de hoofdhandeling en worden slechts zijdelings besproken. In het werk van laat-antieke, christelijke historici als Eusebius, Philostorgius, Socrates, Sozomenus en Theodoretus, die allen een *Historia Ecclesiastica* op hun naam hebben staan, ligt dat duidelijk anders. Maar zij vertegenwoordigen dan ook een ander genre. Hun geschiedwerk wil in de eerste plaats heilsgeschiedenis zijn. Ammianus daarentegen schreef *Res Gestae*, over militaire en politieke zaken. Hij wilde daarmee in het spoor treden van voorgangers als Thucydides en Polybius, Livius en Tacitus. En hij verdient het inderdaad om met deze illustere voorgangers in één adem genoemd te worden.

140

Korte bibliografie

* Teksten en vertalingen

De beste tekstuitgave is die van W. SEYFARTH, *Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, adiuvantibus L. Jacob-Karau et I. Ulmann*, 2 dln. (Leipzig 1978, herdr. 1999).

De Latijnse tekst met een Engelse c.q. Franse vertaling is te vinden in de Loeb Classical Library en de Collection des Universités de France. Een Engelse vertaling vindt men ook in de serie Penguin Classics.

* Commentaren

P. DE JONGE, *Sprachlicher und Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus* c.q. *Philological and historical commentary on Ammianus Marcellinus XIV–XIX*, 6 dln. (Groningen 1935–1982).

J. SZIDAT, *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus Buch XX–XXI*, 3 dln. (Wiesbaden 1977–1996).

M.P. VAN DE WIEL, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van Rome in Ammianus Marcellinus Res Gestae* (Diss. Amsterdam 1989).

J. DEN BOEFT, D. DEN HENGST EN H.C. TEITLER, *Philological and historical commentary on Ammianus Marcellinus XX–XXI*, 2 dln. (Groningen 1987–1991).

J. DEN BOEFT, J.W. DRIJVERS, D. DEN HENGST EN H.C. TEITLER, *Philological and historical commentary on Ammianus Marcellinus XXII–XXIII*, 2 dln. (Groningen 1995–1998).

* Boeken

G. SABBAH, *La méthode d'Ammien Marcellin. Recherches sur la construction du discours historique dans les Res Gestae* (Paris 1978).

J.F. MATTHEWS, *The Roman empire of Ammianus* (London 1989).

J. DEN BOEFT, D. DEN HENGST, H.C. TEITLER (red.), *Cognitio Gestorum. The historiographic art of Ammianus Marcellinus* (Amsterdam 1992)

T.D. BARNES, *Ammianus Marcellinus and the representation of historical reality* (Ithaca - London 1998)

J.W. DRIJVERS EN E.D. HUNT (red.), *The Late Roman World and its Historian. Interpreting Ammianus Marcellinus* (London - New York 1999).

Noten

¹ Ammianus doet hier kennelijk op het verhaal van Cadmus die drakentanden in de grond bij Thebe zaaide, waaruit een heel leger te voorschijn kwam. Vgl. Ovidius, *Metamorphosen* III 104–123.

² Het raadplegen van een goed commentaar is bij de lectuur dan ook zeer wenselijk. Het enige commentaar op het hele werk is dat van J.A. WAGNER, *Ammiani Marcellini quae supersunt, cum notis integris Frid. Lindenbrogii, Henr. et Hadr. Valesiorum et Jac. Gronovii, quibus Thom. Reinesii quasdam et suas adiecit, editionem absolvit Car. Gottl. Aug. Erfurdt, 3 banden* (Leipzig 1808, herdr. in 2 banden, Hildesheim 1975). Zie verder de bibliografie.